

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2005:1

Forord

Fødevarerforsyning og ernæringsforhold i krisetider er temaet for dette nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift*. I juni 2004 afholdt *Center for Europæisk Konflikt- og Identitetshistorie* (CONIH) en konference på Syddansk Universitet i Esbjerg om fødevarerproduktion og -forbrug i Europa ca. 1914 til 1950. Denne periode var karakteriseret ved krige og kriser med stor indflydelse på fødevarerproduktionen og fødevarerforbruget i Europa. De ekstraordinære samfundsforhold indebar blandt andet mangel på fødevarer, hvilket resulterede i en stærk statslig indgriben. Samtidig var der i perioden også fremgang på visse områder i landbrugs- og fiskerierhvervene samt i opbygningen af velfærdstaterne. På trods af fødevarernes betydning for den menneskelige sundhed, både i det daglige forbrug og i hele måden, hvorpå samfundet organiseredes, er der indtil videre kun blevet forsket ret lidt i emnet. Derfor afholdt CONIH i sommeren 2004 denne konference, som blandt andet fik økonomisk støtte fra *Landbohistorisk Selskab*.

Redaktionen for *Landbohistorisk Tidsskrift* har valgt at trykke fire af indlæggene fra CONIHs konference samt en artikel mere, som er beslægtet med konferencens emne og indeholder et bredt udsyn over 1930'erne. Heri viser Flemming Just, hvorledes den politiske økonomi, som blev etableret i mellemkrigstidens kriseramte skandinaviske lande, kom til at spille en vigtig rolle for udviklingen af landenes andelsvirksomheder og -organisationer i efterkrigstiden. Landbrugets organisationer blev stabiliserende og demokratiske institutioner i de skandinaviske lande.

Morten Andersen har skrevet om fødevarerforsyningen i det slesvigske afstemningsområde gennem den nationale overgangsperiode fra 1918 til juni 1920. Denne periode var karakteriseret af kaotiske tilstande efter det tyske kejserriges sammenbrud og et politisk tomrum. Her var ikke mindst forsyningen af fødevarer et vigtigt tema for den internationale kommission, som overtog den daglige administration af området, medens den arbejdede at løse sin egentlige opgave, der var at gennemføre en folkeafstemning om slesvigerens nationale tilhørsforhold.

Mogens Rostgaard Nissen har netop udgivet sin Ph.D.-afhandling om dansk landbrugs rolle i den tyske krigsøkonomi fra 1940 til 1945, og vi bringer hans artikel om emnet. De danske fødevarerleverancers betydning for det tyske forbrug vurderes ud fra både en faktisk og politisk indfaldsvinkel. Den generelle besættelsespolitik i Danmark under Den 2. Verdenskrig var mere lempelig end

i andre lande, hvilket blandt andet hang sammen med fødevareleverancerne. Disse var et resultat af samarbejdet mellem de danske myndigheder, landbrugsorganisationer og den tyske besættelsesmagt.

Betydningen af den sorte børs for danskernes ernæringsforhold under besættelsen er undersøgt og beskrevet af Claus Bundgård Christensen. Han viser, at på grund af den forholdsvis gunstige forsyningssituation, udviklede den sorte børs i Danmark sig aldrig til et marked for livsvigtige varer, hvilket ellers skete i mange andre besatte lande. Den sorte børs udviklede sig kun til at være et illegalt marked, hvor danskerne kunne supplere deres forbrug med især sukker, smør og tobaksvarer.

Hollænderen Ralf Futselaar har undersøgt, om hygiejneforholdene eller mangel på mikronæringsstoffer, det vil sige vitaminer og mineraler, kan være med til at forklare forskellen på dødeligheden i Nederlandene og Danmark under Den 2. Verdenskrig. Forholdene i Nederlandene lignede på mange måder danske forhold, men hollænderne oplevede en stigning i især børnedødeligheden, hvilket vi ikke oplevede i Danmark. Med denne artikel om navnlig hollandske forhold får læserne samtidig vist danske forhold fra en ny indfaldsvinkel.

I april måned 2005 kom den uventede og sørgelige melding om universitetslektor Claus Bjørns alt for tidlige død. Landbohistorisk Selskab og Landbohistorisk Tidsskrift mindes Claus Bjørns store indsats som landbohistoriker med en artikel skrevet af Carsten Porskrog Rasmussen og Birgit Løgstrup. De gennemgår en del af Claus Bjørns omfattende og betydelige forfatterskab og mindes hans store indsats for såvel landbohistorien i Danmark som Landbohistorisk Selskab.

Peder Dam
Peter Korsgaard
Adam Schacke
Holger Villumsen

Birgit Løgstrup og Carsten Porskrog Rasmussen

Claus Bjørn som landbohistoriker

Claus Bjørn. Universitetslektor, mag.art.

Født den 8. oktober 1944 på Frederiksberg.

Død den 18. april 2005 i Hørsholm.

Student fra Vestre Borgerdydskole 1963, mag.art. fra Københavns Universitet 1970. Amanuensis, senere lektor i landbohistorie ved Københavns Universitet 1971.

Kasserer i Landbohistorisk Selskab 1973-77, næstformand 1977-83, formand 1983-95. Medlem af styrelsen for Dansk Historisk Fællesforening 1974-87, næstformand for Landbohistorisk Støttekreds 1983-95. Medlem af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie fra 1989. Censor i historie ved lærerseminarierne fra 1974.

Den 21. april 2005 døde Claus Bjørn, kun 60 år gammel. I radioen samme dag hed det, at han var bedst kendt som kongehusekspert. Det er utvivlsomt rigtigt, set med den brede offentligheds øjne, men arbejdet med kongehuset repræsenterer dog kun en lille del af et meget omfattende virke. Claus Bjørn kom til at sætte sit præg både på store dele af den danske historieforskning i nyere og nyeste tid og på den danske historikerverden, for han var vidtfavnende både som historiker og som formidler og organisator. Den største samlede indsats ydede han dog inden for det felt, han blev ansat til på Københavns Universitet i 1971: Landbohistorien. Langt de fleste af hans udgivelser fra 1960'erne og frem til begyndelsen af 1990'erne falder inden for dette emneområde. Det var ganske vist gledet noget i baggrunden i løbet af de sidste ti år af hans liv, hvor han ud over kongehuset nåede at kaste sig over både udenrigs- og indenrigspolitisk historie. Ved sin 60 års dag erklærede han lidt tøvende: »Måske skulle jeg nu vende bøtten og vende tilbage til landbohistorien igen.« Det lød lovende set fra landbohistorien, men han nåede det jo desværre ikke.

Bymennesket der blev landbohistoriker

Claus Bjørn adskilte sig fra de fleste andre danske landbohistorikere ved ikke at være vokset op ved landbruget. Han var ikke engang fra landet, men københavner af fødsel. Trods dette udgangspunkt og trods hans polerede københavnske sprog skulle han ikke desto mindre blive meget skattet i landbrugs-

Claus Bjørn 1944-2005. Foto: Martin Høien, Billedbladet.

kredse. I et interview med Peter Henningsen i *Fortid og Nutid* har han selv redegjort for sin vej ind i landbohistorien.¹ Det begyndte med en opgave om forholdet mellem den politiske Venstrebevægelse og andelsbevægelsen, skrevet til Vagn Skovgaard-Petersen. Denne rådede Claus Bjørn til at henvende sig til universitetslektor, dr.phil. Fridlev Skrubbeltang, dansk landbohistories moderne fornyer. Claus Bjørn blev elev af Skrubbeltang. Claus Bjørn blev som så mange andre fanget ind i landbrugshistorien ved at blive draget ind i Skrubbeltangs forskerværksted, hvor han lærte streng kildekritik med henblik på at skrive social-statistiske undersøgelser til landbohistorien.

Der var et smukt forhold mellem de to, hvor Skrubbeltang naturligt nok fra begyndelsen var den givende. Forholdet ændrede sig, da Claus Bjørn med stor hjælpsomhed gik ind og hjalp Skrubbeltang med afslutningen af bogen om *Det danske Landbosamfund* på hans gamle dage.² Claus Bjørns aldrig svigtende loyalitet mod Skrubbeltangs person og mod dennes grundopfattelse af det danske landbosamfunds udvikling fra 1700-tallet og frem har imidlertid skygget for, hvor forskellige de i grunden var. Skrubbeltangs positivistiske idealer, strenge systematik og seje forskningstræk lå langt fra Claus Bjørns temperament. Claus Bjørn har selv peget på et skisma mellem Skrubbeltangs højskoleideal og hans videnskabelige metoder. I virkeligheden havde bymennesket Claus Bjørn langt mere til overs for det første end for det sidste, og det lå bedre for ham at skrive mange bøger end at skrive lange bøger.

I 1971 blev Claus Bjørn, kun 27 år gammel, ansat som Skrubbeltangs direkte arvtager som amanuensis og siden lektor i landbohistorie ved Københavns Universitet. Historisk Institut på Københavns Universitet blev hele livet igennem basis for Claus Bjørns virke. Men hans indsats og engagement kunne ses mange steder i den historiske fagverden og som formidler til den store kreds af historisk interesserede mennesker i Danmark.

Organisator

Der blev tidligt gjort brug af Claus Bjørns organisatoriske evner og smidighed, hvilket først og fremmest Landbohistorisk Selskab drog nytte af. Her blev han kasserer fra 1973 og frem til 1977, næstformand fra 1977 til 1983 og formand fra 1983 til 1995. Selskabet var startet i 1952 som et selskab til udgivelse af kilder til dansk landbohistorie. Det havde ændret formål inden Claus Bjørns indtræden i selskabet, således at hovedvægten nu blev lagt på den historiske undersøgelse af landbosamfundet. Men det var under hans iderige og smidige ledelse, at denne nye linie blev fuldt gennemført. Han fortsatte linien med at publicere medlemmernes monografier gennem selskabet og startede studier-serien, der i billigbogsform publicerede omarbejdede studenterspecialer. Der- ved kom disse arbejder ud til en større offentlighed, og det blev tydeliggjort, at

der var grøde i landbohistorien. Han fik sat skub i *Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift*, der var det gamle flagskib i Landbohistorisk Selskab.

Når alt dette var muligt, skyldtes det, at der gennem det nye forskningsrådssystem var skabt mulighed for at opnå støtte til publikationsvirksomhed. Men gennem Landbohistorisk Støttekreds, som hans forgænger i formandsstolen, lektor dr.phil. Erik Helmer Pedersen, havde fået op at stå i 1979, var der skabt nogle helt specielle økonomiske muligheder for landbohistorisk forskning. Der var også gennem støttekredsens årsmøder skabt mulighed for at formidle forskningen direkte ud til de ledende personer i landbrugets organisationer – og dermed få skabt en grobund for modtagelsen. Det skal understreges, at der ikke blev gjort forsøg på at styre forskningen fra landbrugets side. Der var tale om gensidig respekt og tillid.

Kronen på værket i dette samarbejde mellem landbrug og landbohistorikere var firebindsværket *Det danske landbrugs historie 4000 f.Kr.-1988 e.Kr.* Anledningen var 200 års jubilæet for landboreformerne eller rettere for stavnsbåndets ophævelse, der er blevet symbolet for disse reformer. Alle bind udkom 1988-1989. Ideen var ikke skabt af Claus Bjørn, men det blev ham, der på enhver måde bar den igennem. Det var også ham, der måtte gå ind og skrive de manglende afsnit, hvor det ikke var lykkedes for de udpegede forfattere. En stor indsats, der viste, hvor langt landbohistorien var kommet, men så sandelig også hvor den havde sine mangler. Hvor stort et pres dette arbejde var for ham, har han selv afsløret i det tidligere omtalte forskerinterview i *Fortid og Nutid* 2002. Efter at arbejdet med firebindsværket om landbohistorien var afsluttet, fik han frigjort mange kræfter til andre opgaver. Det var en stor lettelse, indrømmede han.

Claus Bjørn satte også sit præg på historikerverdenen uden for Landbohistorisk Selskab. Også for tidsskriftet *Fortid og Nutid*, udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, gjorde han en forskel som redaktør 1975-1985. *Fortid og Nutid* havde den lokalhistoriske verden som både ophav og genstand. Det lykkedes Claus Bjørn at ændre tidsskriftet til et forum for nye ideer og trends i historikerverdenen generelt, samtidig med at det bevarede den lokalhistoriske tilknytning. Også dette var en indsats af rang, der endnu en gang er et udtryk for hans smidighed og fornemmelse for sine omgivelser. Han modtog Dansk Historisk Fællesforenings jubilæumspris for denne indsats i 1984.

Også over for nye områder var Claus Bjørn åben. Da Statens Humanistiske Forskningsråd startede det nye initiativ med oprettelse af forskningscentre med det formål at skabe gode arbejdspladser for forskere og en større koncentration om enkelte forskningstemaer, var Claus Bjørn med. Først deltog han som medarbejder i Det Humanistiske Forskningscenter ved Københavns Universitet 1988-1990. Senere var han sammen med Svend Erik Larsen og Erland

Porsmose initiativtager til det vindende projekt for det tredje Humanistiske Forskningscenter ved Odense Universitet: Natur og Menneske 1992. Det spillede på en anden tværvideenskabelig tilgang til forskningen, end Claus Bjørn hidtil havde fremlagt. Hans egen tilknytning og virke inden for centret blev dog kun kort.

Forsker og forfatter

Claus Bjørn skrev usædvanlig mange bøger, som breder sig over mange emner og genrer, men i hvert fald tre genrer blev dyrket med en sådan intensitet, at der er linje i det. Den ene er jubilæumsskrifter og lignende. Claus Bjørns lærer, Skrubbeltrang, havde skrevet flere i de år, han levede af sin pen. Claus Bjørn har selv været ene- eller medforfatter af mere end en halv snes, der stort set alle er centreret om organisationer og institutioner knyttet til landbruget.³ De mange jubilæumsskrifter viser et andet centralt træk ved Claus Bjørn. Han stillede op, når der blev kaldt på ham.

Også biografier indtager en stor plads i Claus Bjørns forskerprofil. De var ikke med i den første tiårige periode af hans forskerkarriere, men derefter kom de i en lind strøm: M.P. Blem (1987), Christian Ditlev Frederik Reventlow (1992), Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard (1993), Chr. Colbjørnsen (1995) og H.C. Hansen (2004).⁴ Det fortsatte naturligt i de mange biografier til *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udgave og måske lidt overraskende også til *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Biografien er tydeligt en genre, der har optaget Claus Bjørn. Men hvorfor har han fundet den så fascinerende? Muligvis er det kravet om indlevelse og forståelse, der har talt til hans nysgerrighed – al forsknings moder.

Sidst, men ikke mindst, skal nævnes den genre, hvor Claus Bjørn har skrevet nogle af de værker, der både er nået videst ud og også fagligt repræsenterer højdepunkter i forfatterskabet: de brede fremstillinger. Ud over noget mere end et halvt bind af *Det danske landbrugs historie* må man nævne hans væsentlige bind i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, bogen om 1848, hans bidrag til *Dansk Udenrigspolitik Historie* og i en vis forstand også bogen om kongehuset.⁵

Andelsbevægelsen

Claus Bjørn understregede gerne, at han var lektor i *landbohistorie*, ikke *landbrugshistorie*. Forskellen var væsentlig, for det var ikke kun selve landbruget, det handlede om, men først og fremmest befolkningen på landet. På dette punkt vedkendte Claus Bjørn sig klart arven fra Skrubbeltrang. Arven vedstod han også i forhold til synet på den udvikling, det danske land har gennemløbet de sidste 250 år. Skrubbeltrang pirkede alvorligt til den gårdmandsdominerede

tradition med sin disputats om husmændene, men mente ikke dermed, at han forkastede fortællingen om landboreformer, andelsbevægelse og folkelig udvikling. Han gjorde den i stedet bredere og fratog gårdmændene deres monopol på den. Samme linje ligger der i meget af det, Claus Bjørn skrev: mere en omfattende nuancering og berigelse af traditionen end en direkte forkastelse.

Når det er sagt, skal man ikke undervurdere i hvor høj grad, Claus Bjørn faktisk havde et andet fokus og en helt anden tilgang end Skrubbeltrang. Det er ikke tilfældigt, at det, der først fangede ham, handlede om landbrugets folkelige bevægelser. Netop *bevægelse* – altså mennesker, der handler i forskellige former for fællesskab – er i virkeligheden en rød tråd gennem meget af det, han skrev. Væk var fokuseringen på statistisk socialhistorie. For Claus Bjørn kom det langt mere til at handle om, hvad folk tænkte, og hvordan og hvorfor de handlede. På den måde var han, især i 1970'erne, klart fagligt fornyende.

Han indledte sin forskerkarriere med en variant af det emne, der først havde fanget hans interesse: andelsbevægelsen. Han ville undersøge forholdet mellem andelsbevægelse og højskole. Målet var at undersøge, om andelsmejeriernes stiftere havde været på højskole og derfor var inspireret til deres videre virke herfra. Det startede, mens han som studerende cyklede rundt og i sidste øjeblik indsamlede arkiverne efter de nedlagte andelsmejerier. Den unge københavnske student havde ingen vanskeligheder ved at komme i kontakt med de lokale mejeribestyrere og mejeriformænd. Her blev der skabt en kontaktflade og omgangstone, som senere skulle komme både ham og landbohistorien til nytte. Ud over at arkiverne blev reddet, resulterede hans engagement i andelsforhold i en række artikler om andelsbevægelse i almindelighed og mejeriforhold i særdeleshed. Det blev dog aldrig til det planlagte store værk om forbindelsen mellem højskoler og grundlæggelsen af mejerier. Claus Bjørn sagde selv i det tidligere omtalte interview i *Fortid og Nutid*, at modellen og metoden ikke holdt. Desuden kørte han træet i arbejdet og måtte videre til noget nyt. Sådan var hans sind.

Længe så det ud til, at Claus Bjørns arbejde med mejerierne havde været en blindgyde. Op til 100-årsjubilæet for oprettelsen af det første andelsmejeri i Hjedding i 1982 blev Claus Bjørn imidlertid engageret i hele to markante udgivelser, der markerede jubilæet, og samtidig afsluttede og nyttiggjorde de mange års arbejde med emnet. Dels udgav han sammen med Jørgen Dieckmann Rasmussen en række indsamlede erindringer i bogen *Fra det gamle mejeri: Erindringer fra mejeriernes barndom og ungdom*, dels kom den monumentale *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, som Claus Bjørn redigerede, og hvori han selv skrev mejeriernes historie frem til 1914.⁶ I det flere gange nævnte interview sagde Claus Bjørn, at han dermed »lukkede og slukkede for projektet i erkendelse af, at det faktisk var alt, hvad jeg kunne sige om den sag«. Det var

nu heller ikke så lidt. Alene Claus Bjørns bidrag fylder 180 meget store sider og kunne let have været en bog på 300 sider. Det hører på flere måder til forfatterens vægtigste bidrag. Som andre af Claus Bjørns centrale værker fører det læseren godt rundt om mange sider af emnet. Claus Bjørns bidrag er imidlertid ikke blot et oversigtsværk, men repræsenterer på adskillige punkter også ny forskning. Claus Bjørn trak baggrunden op og understregede adskillige gange, at andelsmejerierne ikke kom af intet, men stod på skuldrene af en udvikling, der var sat i gang med landboreformerne, og at både mejeribrug og fællesmejerier havde vundet frem før andelsmejerierne. Hans årelange studier i mejerierne kom til udtryk både i analyser af andelsmejeriernes geografiske udbredelse i de tidlige år og af bestyrelsernes sammensætning. Claus Bjørn kunne fastslå, at mejerierne var stiftet og ledet af gårdmænd og skolelærere, og han formulerede en klar tese: den danske andelsbevægelse var karakteriseret ved at være initieret og ledet af dem, den direkte gavned, men havde så til gengæld også disses egen konkrete, materielle fordel som mål. Denne tolkning fastholdt Claus Bjørn i flere værker.

Det er nemlig en sandhed med betydelige modifikationer, at han lukkede og slukkede for mejeriprojektet med den store jubilæumsbog, om end meget af det, han siden skrev om andelsbevægelsen, var på bestilling. I kort form har han sammenfattet sit syn på andelsbevægelsen i den lille oversigtsbog *Andelssamarbejdet i Danmark* fra 1986, siden også udgivet på engelsk.⁷

Han vendte tilbage til andelsbevægelsen i bind 3 af *Det danske landbrugs historie*, hvor han – på afbud – kom til at skrive dens historie. Her tog han stilling til sit oprindelige spørgsmål om forholdet mellem højskole og andelsbevægelse. Hans konklusion var, at man ikke kunne sige, at det ene betingede det andet, men at begge måtte ses som udtryk for en parallel bevægelse, som handlede om bøndernes trang til selvhævdelse og selvorganisering omkring deres egen fordel. Hertil kommer de to biografier om andelsudvalgets to første formænd Markus Peter Blem og Anders Nielsen, Svejstrup Østergård og en række jubilæumskrifter.

Blandt disse fortjener bogen om Anders Nielsen at fremhæves.⁸ Claus Bjørn er fuld af beundring for denne store andelsorganisator, men ikke uden blik for hans svagheder, og han runder bogen af med en god diskussion af mandens samlede betydning. Han fastslår, at Anders Nielsen fik stor betydning som den store organisator, og at han stort set fastholdt princippet om den praktiske nytte som grundlag for andelsorganiseringen. Claus Bjørn viser imidlertid, at Anders Nielsen med etableringen af Andelsbanken faktisk forsyndede sig mod sin egen maxime om kun at lave de andelsselskaber, der var brug for. Måske var han faktisk lidt mere båret af andelstanken som *princip*, end Claus Bjørn har givet udtryk for.

Bonden og landboreformerne

I 1970'erne, da han var ved at køre træt i mejeriprojektet, gik Claus Bjørn en anden vej. Fra andelsbevægelsen gik han til den anden hovedhjørneste i den klassiske danske landbohistoriske fortælling, landboreformerne. Her trådte han virkelig nye stier. I interviewet fra 2002 fremhævede han selv inspirationen fra dels marxismen, dels den moderne internationale bondeforskning. Hans projekt kom til at handle om bønderne ikke blot som en slags objekter for reformer, der kom ovenfra, men som tænkende og handlende mennesker. Han beskæftigede sig dels med bøndernes forståelse af sig selv og andre samt andres forståelse af bønderne, dels med bondeprotester og dermed med bønderne som kollektivt handlende menneske. Projektet gav sig udslag i fire artikler og bogen *Bonde – Herremand – Konge* fra årene 1977-1981.⁹

Med disse værker demonstrerede Claus Bjørn klart, at bønderne fulgte med i, hvad der skete, og aktivt reagerede på det, de opfattede som den politiske situation. Lige så snart de fik fornemmelsen af, at de mødte sympati og støtte på højeste sted, gik bølger af protester og hoveristrejker i gang. Claus Bjørn argumenterede for, at bønderne ved denne aktive medvirken var med til at påvirke landboreformernes forløb. Samtidig drøftede han, hvorfor det aldrig gik over i revolution. Disse værker står stadig som noget af det vigtigste, Claus Bjørn har skrevet, og som helt centrale bidrag til Danmarkshistorien.

Claus Bjørn fortsatte denne linje med bogen *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*. Her analyserede Claus Bjørn de ret omfattende bonde- og husmandsuroigheder på Sjælland, der var en del af begivenhederne i 1848. Claus Bjørn fandt mange lighedspunkter med bondebevægelserne sidst i 1700-tallet. Han konkluderede, at bondebevægelserne overvejende var spontane, lokale og moderate, men at bønderne omvendt var opmærksomme på den brede politiske udvikling og reagerede på den. Samtidig skabte det frygt i de højere lag, at bønderne tog sagen i egen hånd. Når bønderne blev grebet af »Ånden fra 1848« og ville bevæbne sig, var godsejere og embedsmænd ikke altid begejstrede. Han konstaterede videre, at der i løbet af foråret skete en udvikling, så urolighederne mere og mere blev husmandsuroigheder. En ændret konfliktflade med gårdmænd og husmænd på hver sin side, var ved at slå igennem. Med denne bog ydede Claus Bjørn igen et væsentligt bidrag til at få bredere befolkningsgrupper gjort til subjekter og ikke blot objekter i historien. Hermed mente han til gengæld, at han nu havde udtømt det emne og måtte videre. For, som han selv sagde, var det et centralt træk ved ham, at han begyndte at miste interessen for et projekt, når han syntes, at det var ved at være færdigt.

Brede fremstillinger

Konkret blev det arbejdet med Det danske landbrugs historie, der fyldte de næste år af hans liv. Ud over at være både forlægger og hovedredaktør, var han også én af værkets forfattere – og efter Erik Helmer Petersen den, der skrev flest sider. Bemærkelsesværdigt nok satte han ikke sig selv til at skrive om hverken reformtiden eller andelstiden. Det er der sandsynligvis to forklaringer på. Dels drev hans rastløshed ham formentlig videre til nye områder, dels satte han som hovedansvarlig sig selv til at skrive om den mindst udforskede periode overhovedet: tiden mellem landboreformerne og andelstiden. Bidraget viser en række af Claus Bjørns evner til at skrive brede fremstillinger: et overblik over mange sider af stoffet, sans for balance og fortælleglæde. Han fører læseren rundt, både i det rent landbrugsmæssige med korndyrkning og kvæg, i det landbopolitiske, og i emner af mere kulturel og mental art. Hele tiden veksler den generelle beskrivelse med konkrete eksempler. Samtidig fik Claus Bjørn mulighed for at bygge bro mellem de to hovedområder, han hidtil havde arbejdet med, og det ikke kun formelt, men også reelt. Som allerede antydet i mejeribogen pointerede Claus Bjørn, at tiden 1800-1850 ikke er en død periode, men repræsenterer en fortsat udvikling på skuldrene af reformtiden og på vej mod andelsbevægelsen.

Da Det danske landbrugs historie var færdig, begyndte Claus Bjørn for alvor at orientere sig uden for landbohistorien. De to første skridt havde dog endnu det ene ben i den landbohistoriske muld. Claus Bjørn blev bedt om at skrive et bind til Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, nemlig om tiden 1800-1850. Det var omtrent samme periode, som han lige havde skrevet landbohistorie om, og det udnyttede han naturligvis. Det mest karakteristiske ved hans bind er dog nok dets afbalancerede helhed. Han tager læseren med på landet og i byen, til husmænd og borgerskab. Politik og kulturliv glemmes ikke, og samtidig fik Claus Bjørn lejlighed til at demonstrere en anden af sine stærke sider: han kendte Hertugdømmernes forhold godt og kunne drage dem med ind i fortællingen. Hans landbohistoriske arv ses især på to måder. Dels understregede han landbrugets udvikling som central for samfundets udvikling, dels øste han af de bondedagbøger, han var med til at fremme udgivelsen af i Landbohistorisk Selskab, så en række begivenheder også blev set med bønderens øjne. Her ser man en klar forlængelse af hans tidlige arbejder om tænkende, vidende og handlende bønder. Men bogen har ikke ensidigt bønderne som helte og de andre som skurke. Grundlæggende er det en nuanceret bog, hvis mest gennemgående træk er forståelse og sympati for stort set alle grupper.

Forsvar for den danske utopi

Mens han skrev Danmarkshistorien, udnyttede Claus Bjørn et forskningsstipendium til at arbejde på en biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow. Biografigenren var på vej frem i de år, og det var typisk for Claus Bjørn, at han hurtigt tog det nye op. Atter tog han fat på én af dansk landbohistories store ikoner, helten over alle, »den ædleste statsmand Danmark har fostret«, som han kunne citere Arup for at kalde ham. I en efterskrift til bogen nævner Claus Bjørn selv, at Reventlow var Skrubbeltrangs store helt, og at Skrubbeltrang var blevet dybt ophidset over Thorkild Kjærgaards temmelig nedvurderende skildring i Dansk Biografisk Leksikon. Claus Bjørn tog nu sværdet fra den døde Skrubbeltrang op og drog i ledning for Reventlow. Der kan heller ikke være tvivl om, at Claus Bjørn også skrev en heltebiografi. Det var han bestemt ikke ene om i tiden – adskillige store biografier fra datiden og årene siden har deres hovedpersoner som klare helte. Når Claus Bjørns bog ikke desto mindre blev set som forholdsvis konservativ, hænger det sammen med, at hans helt hverken kunne siges at være overset eller nedvurderet i forvejen. Der var heller ikke tale om at bringe en person til ære og værdighed efter nogle års glemsel, men om at fastholde et heltebillede, der først for nylig var udfordret.

Ud af det kom en meget smuk og læseværdig bog, der fører én rundt i mange af de felter, Claus Bjørn beherskede: landboreformerne, den dansk-slesvig-holstenske helstat, den reventlowske familiekreds, folkeoplysningen og bøndernes verden. Claus Bjørn fastholder meget langt et billede af Reventlow som den store reformmand, der kæmpede mod konservative modstandere. Man kunne godt ønske sig en noget klarere diskussion af, hvad de egentlige mål og forbilleder for Reventlows politik var, hvad der lå bag den, og hvor radikal den var. Det hænger også sammen med, at bogen mangler en konklusion. Tættest på en konklusion er nok en formulering om, at brødrene Reventlow også internationalt er bemærkelsesværdige ved at forene landbrugsreformer, landboreformer og folkeoplysning – det økonomiske, det sociale og det åndelige. Her ser man en kobling til de oprindelige ideer til mejeriprojektet – troen på en udvikling, der gjorde landet rigere materielt, socialt mere retfærdigt og åndeligt bedre udviklet.

Claus Bjørns faste overbevisning om, at Reventlow stod for dette, gjorde det muligt for ham at opretholde heltebilledet, skønt Reventlow-bogen egentlig må forekomme mange en mere konservativ fortælling om landboreformerne end Claus Bjørns egne tidligere bøger – reformer oppefra frem for det fokus på bøndernes eget virke, han ellers var kendt for. Umiddelbart kan det også overraske, hvor forstående, ja sympatisk, indstillet Claus Bjørn er over for Reventlowernes verden. Han lægger overhovedet ikke skjul på, at de var præget af en overvældende aristokratisk selvfølelse og repræsenterede en kosmopolitisk

kultur og en statspatriotisme, der egentlig var meget langt fra bøndernes verden. Men det var typisk for ham, at han havde blik for og kunne glæde sig over begge dele. Fascinationen af Reventlow gav sig i øvrigt flere udslag. I 1994 udgav Claus Bjørn Reventlows rejsejournal fra en rejse i Hertugdømmerne.¹⁰ Hertil kommer flere artikler vedrørende C.D.F. Reventlow og hans familie.¹¹

Er Reventlow-biografien dybest set et forsvarsskrift for den positive fortælling om landboreformerne og det danske samfunds udvikling siden, blev det ikke det eneste. I 1990 udkom bogen *Den danske utopi*, hvori Henning Fonsmark hævder, at Danmark har været præget af en usund sammensmeltning af oplysningsfolk, grundtvigianere og siden socialdemokrater, der har troet på muligheden for at skabe en meget harmonisk, lighedsorienteret nationalstat. Claus Bjørn svarede igen med bogen *Da Danmark blev moderne*.¹² I denne bog er Claus Bjørn i virkeligheden ikke så langt fra Henning Fonsmark i synet på eksistensen af en sådan utopi, men han ser langt mere positivt på den. Denne bog er et klart forsvar for den fortolkning, at landboreformer, demokratisering, andelsbevægelse og siden husmands- og arbejderbevægelse repræsenterer en glidende positiv udvikling, der – som han havde sagt det om brødrene Reventlows program – formåede at forene økonomisk, social og åndelig fremgang.

Nye veje

Efter Reventlow-bogen var det ikke de landbohistoriske værker, der var de mest markante i Claus Bjørns fortsat store produktion, men snarere bøgerne om 1848, Kongehuset og H.C. Hansen. Berøring til landbohistorien havde stadig de to biografier *Lovene gives kraft* fra 1995 om Chr. Colbjørnsen og den allerede omtalte bog om Anders Nielsen. De knytter begge an til felter, Claus Bjørn tidligere havde haft fat i – henholdsvis proprietærfejden og andelsbevægelsen. De er forholdsvis let læste og rummer i øvrigt begge en både balanceret og ganske skarp vurdering af hovedpersonerne til sidst. Det er, som om det var en fordel for Claus Bjørn, at traditionen ikke kastede så lange skygger over disse to personer som over Reventlow – og at de i øvrigt begge var kendt for stærke ambitioner, en vis stridbarhed og et øje på egen fordel, hvad Claus Bjørn på ingen måde nedtoner. Det giver personerne farve og karakter.

Ellers mærkes landbohistorien i Claus Bjørns sidste tolv år mest i jubilæumsskrifter. Tre små bøger viser dog hans fortsatte evne og lyst til at kaste sig over noget nyt og hans kærlighed til de kulturhistoriske sider af landbruget. Den ene er den lille bog *Med slanke spir langs alfarvej* om mejeriernes bygninger.¹³ Med den fik Claus Bjørn sat et minde over en markant bygningskultur, som var ved at forsvinde med rivende hast, og han fik endnu engang knyttet an til sin ungdoms mejerihistoriske projekt. Interessen for landbrugets bygningskultur ses også af bogen *Set fra luften*, hvor Claus Bjørn udgav og

kommenterede nogle af Sylvest Jensens utallige luftfotografier af danske gårde fra 1950'erne.¹⁴ Endelig må nævnes bogen om det danske landkøkken, som Claus Bjørn skrev indledningen til med vanlig kærlig indlevelse. »Der var kun to frikadeller til hver, men man kunne altid få flere kartofler« er en sætning, som mange sikkert kan nikke genkendende til.¹⁵

Formidler

Fra starten af sin ansættelse var Claus Bjørn en flittig skribent i *Landsbladet*, *Andelsbladet*, *Højskolebladet* og andre blade med tilknytning til landbrug og højskoleverdenen. Disse mange artikler repræsenterer overvejende en folkelig formidling af landbohistoriske emner. Siden blev det ikke mindst *Kristeligt Dagblad*, der lagde spalter til Claus Bjørns populære artikler. Disse mange artikler vidner om en hel række af Claus Bjørns stærke sider: hans brede viden, hans klare og letløbende pen og hans vilje til at dele ud af det, han vidste. Det samme gælder det, der ikke i samme grad kan hentes ned fra hylderne i dag: de mange foredrag i forsamlingshuse eller i radioen.

Fra 1992 brugte Claus Bjørn mange kræfter på sin anmeldervirksomhed ved *Kristeligt Dagblad* – og det ved siden af alt det andet han foretog sig. Han havde let ved at formulere sig og skrev hurtigt og ubesværet. Men en stor indsats har det alligevel været. Den megen læsning i den nyeste historieforskning har været med til at uddybe den store faglige bredde, han var i besiddelse af. Desuden har hans indsats også her fremmet den almindelige forskningsformidling ud til en stor kreds af mennesker. Dette synes at have været en ledetråd i meget af, hvad Claus Bjørn beskæftigede sig med i sit faglige virke.

Var det den samme nysgerrighed og formidlingstrang, der stod bag Claus Bjørns nyeste gebet som kommentator ved TV2 ved større royale begivenheder? Det er i hvert fald helt givet, at denne indsats krævede hans smidighed og åbenhed på en helt ny måde. Han skulle forstå og respektere denne nye verden, samtidig med at han leverede saglig og kompetent viden ud til de mange mennesker, der fulgte begivenhederne på TV. Også det kunne han.

Afrunding

Claus Bjørns landbohistoriske forfatterskab er stort og betydeligt. Det dækker en overvældende variation af emner og genrer, men det meste er båret af den grundopfattelse, at det moderne Danmark dybest set er et godt samfund, fordi det er demokratisk og socialt balanceret, at udviklingen i landbruget over landboreformer, andelsbevægelse og husmandsbevægelse har bidraget afgørende hertil, og at denne udvikling i ikke ringe grad er drevet nedefra – men dog også influeret af oplyste politikere. Claus Bjørns historieforskning er ikke blind for konflikterne i samfundet, men han anser det gennemgående for et positivt

træk, at de ikke endte i revolution og borgerkrig i Danmark – bortset fra konflikten om Slesvig i 1848. Samtidig er hans arbejde båret af en nysgerrighed og respekt over for mange grupper i samfundet og mange aspekter af historien – og da særligt af landbosamfundet. Denne grundfortælling forener de fleste af værkerne. Væsentlig ny forskning har Claus Bjørn især præsteret i forbindelse med bøndernes verdensforståelse og handlinger igennem reformtiden og i 1848 samt andelsmejeriernes tidlige historie, men ved siden af dette står også hans brede, balancerede fremstillinger markant. Samtidig kan man ikke nok betone den meget store mængde artikler og foredrag rettet mod et bredt publikum. Gennem de sidste næsten 30 år har næppe nogen anden så intensivt formidlet landbrugets historie. For sin indsats for landbohistorien og Landbohistorisk Selskab modtog Claus Bjørn fortjent Landbrugets kulturpris i 2001.

Claus Bjørn afslørede bestandigt nye sider af sit omfattende talent og begavelse – måske under en vis rastløshed i de senere år. Men det er et stort tab for alle, at hans liv og virke blev afsluttet så brat.

Noter

1. Peter Henningsen: »Et barn af sin tid. Claus Bjørn om Fridlev Skrubbeltrang og dansk landbohistorie«, *Fortid og nutid* 2002, s. 219-232.
2. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978.
3. *Fyens Andels-Foderstofforretning gennem 75 år 1901-1976*, 1977; *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 1982; *Vejle Amts ældre Brandforsikring G/S 1835-1985: 150 års gensidig løvsørebrandforsikring i Danmark*, 1985; *1887-1987: Dansk Mejeristforening-Foreningen af Mejeriledere og Funktionærer*, 1987; *Det handler om mennesker. Landbrugsrådet 1919-1994*, 1994; *Mejeribrugets Arbejdsgiverforening 1972-1997*, 1997; *Fortid med fremtid: Danske Andelsselskaber 100 år 1899-1999*, 1999; *Den Classenske Agerbrugsskole på Næsgaard 1799-1999*, 1999; *100 år for dansk mejeribrug*, 2001. *Dansk Familielandbrug 1952-2002*, 2003.
4. *Markus Peter Blems liv og virke 1848-1915: landmand, kreditforeningsmand, andelsmand, folketingsmand*, 1987; *Den gode sag: en biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow*, 1992; *Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard: en biografi*, 1993; *Lovene gives kraft: en biografi af Christian Colbjørnsen*, 1995; *H.C. Hansen*, København 2004.
5. *Det danske landbrugs historie*. Bind 3. 1810-1914, 1988; *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. Bd. 10: *Fra reaktion til grundlov, 1800-1850, 1990; 1848: borgerkrig og revolution, 1998; Blot til pynt?: monarkiet i Danmark – i går, i dag og i morgen*, 2001; *Fra Helstat til Nationalstat 1814-1914*. Dansk udenrigspolitikshistorie, bd. 3, 2003 (sammen med Carsten Due Nielsen).

6. Claus Bjørn og Jørgen Dieckmann Rasmussen (udg.): *Fra det gamle mejeri. Erindringer fra mejeriernes barndom og ungdom*, 1982; Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*, 1982.
7. *Andelssamarbejdet I Danmark*, 1986; *Co-operation in Denmark*, 1988. Sidstnævnte kom i hele fire udgaver.
8. *Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard: en biografi*, 1993
9. »The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark«, *The Scandinavian Economic History Review*, XXV, 1977, s. 117-137; »Bondeuro på Fyn 1768-70«, *Fynske årbøger*, 1978, s. 73-87; »Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«, *Historie Jyske samlinger*, ny rk. XIII, 1979, s. 1.-70; »De danske Cahiers. Studier i bondereaktioner på forordningen af 15. april 1768«, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk. 5, 1983; *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København 1981.
10. *Reise Bemerkungen Sr. Excellenz des Herrn Geheime Staats Ministers und Kammerpräsidenten Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch die Herzogthümer im Jahre 1796*, 1994.
11. »Med C.D.F. Reventlow på «le grand tour» 1760-70«, *Uddannelseshistorie* 1991, s. 3-16; »Edification and information: letter-writing in Denmark around 1800: the case of the Reventlow family«, *Culture and History*, nr. 8, 1990, s. 37-49.
12. *Den gang Danmark blev moderne eller Historien om den virkelige danske utopi*, 1998
13. *Med slanke spir langs alfarvej. Danske mejeriers bygningshistorie 1880 til 1980*, 1997.
14. *Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård*, 1993.
15. Else Nørgaard og Claus Bjørn (red.): *Det danske landkøkken*, 1999.

Gråt i gråt?

Nordisk landbrug i mellemkrigstiden

Overalt i Europa bliver mellemkrigsperioden beskrevet i sorte og grå farver, når det gælder landbrug og fødevarerindustri. Ud fra en økonomisk betragtning er farvevalget rimeligt, og i en politisk optik er den sorte farve velvalgt, da kriseårene gjorde mange bønder til lette ofre for højre-radikale bevægelser og partier i det meste af Europa.¹ I mange lande var landbruget også skarpt delt langs politiske, religiøse, sproglige og geografiske linjer.

I de tre skandinaviske lande ramte krisen med samme styrke som de fleste andre steder. I Sverige ledte det fra 1928 til en omfattende lokal protestaktivitet med krav om hurtig, statslig indgriben. Der blev også dannet *Lantmännens producentförbund*, men protesterne samledes aldrig i en enstemmig bevægelse. De blev derimod inkorporeret i eksisterende regionale landhusholdningsselskaber og i nationale bondeorganisationer og partier. Det bidrog også til at tage lidt af luften ud af ballonen, at Højre-regeringen allerede fra 1929 gennemførte de første protektionistiske foranstaltninger.² I 1931-32 var priserne nede på halvdelen af 1927-niveauet. Mange landmænd gik fallit, og i Danmark gik 5.000 landbrug på tvangsauktion i 1931-33 – ud af i alt ca. 200.000 landbrugsejendomme.³ En reaktion var etableringen af diverse krisebevægelser. Allerede i 1925 opstod *Bondens Selvstyre* i Sønderjylland,⁴ og på landsplan dannedes i 1931 *Landbrugernes Sammenslutning*. Bevægelsen hævdede i 1932 at have 100.000 medlemmer.⁵ I Norge opnåede en lignende bevægelse, *Bygdefolkets Krisehjelp*, også en stor medlemstilslutning fra slutningen af 1920'erne, men tabte som i Danmark det meste af opbakningen, da markedsforholdene bedrede sig fra midten af 1930'erne. Fælles er også, at begge protestbevægelser vendte sig mere og mere mod det ekstreme højre.

Demokratiet var imidlertid ikke truet i Skandinavien. Partierne på den yderste højrefløj fik kun få procent af stemmerne, og det samme gjorde kommunistpartierne på den modsatte fløj. Et andet fællestræk i de tre lande er, at de etablerede landbrugsorganisationer forblev i spidsen for erhvervet og udmanøvrerede forsøgene på at skabe nye og mere radikale, forhandlingsberettigede organisationer. På den måde blev landbrugets organisationer en stabiliserende, demokratisk institution i samfundene, og modsat situationen i for eksempel Frankrig blev befolkningen i landdistrikterne ikke splittet som følge af bitre ideologiske konfrontationer.⁶

Fra midten af 1930'erne kom landbruget nogenlunde ovenpå igen, og hvad der måske ofte overses: Den landbrugsindustrielle sektor kom mere indflydelsesrig ud af årtiet, end den kom ind i det. De to hovedargumenter i denne artikel er: a) at krisereguleringerne favoriserede fødevarerindustriens kooperative forarbejdnings- og salgsled, hvilket betød, at landbrugssektoren udvidede sin indflydelse i forhold til andre sektorer og i forhold til samfundet som helhed, b) at de landøkonomiske foreninger som et resultat af kriseforhandlinger blev nogle af de ledende aktører i efterkrigsårenes permanente forhandlingsøkonomi. På den anden side blev den stærke organisering af landbrugets interesser i systembevarende organisationer i sig selv et demokratisk bolværk imod ekstreme ideologier.

Artiklen vil også søge at vise, hvordan og hvorfor der kunne udvikle sig så stærke andelsorganisationer i netop Skandinavien, og hvorfor disse lande fulgte denne Sonderweg. Der sluttet af med en vurdering af, hvilken betydning 1930'ernes organisering har haft for efterkrigstidens fødevarerindustri.

Med sin betoning af, at 1930'ernes krise ikke kun må ses i grå og sorte farver, lægger artiklen sig op ad den tone, som allerede blev anslået af nordiske historikere i en rapport fra 1974. Heri understreges, at årtiet også var præget af industriel udvikling og udbygning af den spirende velfærdsstat.⁷

Metodisk baseres artiklen på eksisterende litteratur fra alle tre lande. Teoretisk tages der udgangspunkt i en historisk-institutionalistisk tilgang. Det vil sige, at forfatteren ikke lægger så meget vægt på enkeltaktører, men mere på de spor, som tidligere processer har lagt blandt andet i form af særlige værdier, bestemte forhandlingsarenaer og bestemte former for institutionalisering. Det vil samtidig sige, at det bliver vigtigt at undersøge hvilke spor, der leder op til 1930'erne.⁸

I det følgende vil ovenstående antagelser blive undersøgt ved at se på, hvordan samspillet mellem landbrug og stat udvikledes i perioden mellem 1880 og 1950 i de tre skandinaviske lande: Norge med et stærkt subsidieret landbrug og importrestriktioner, Danmark med en stor eksport og en ringe grad af støtte, og Sverige i en mellemposition med landmænd, der var beskyttet mod verdensmarkedets værste dønninger, men ikke fra indenlandsk konkurrence og efterhånden med en ret intervenserende stat.

1880-1930. Organisatorisk gründer periode

I alle tre lande oplevede man i perioden efter 1850, at et væld af lokale foreninger blev oprettet til at tage vare på medlemmernes økonomiske, politiske, sociale og kulturelle behov. Det var en tid med fundamentale ændringer, hvor nye demokratier og tidligt industrielle samfund skulle finde nye svar på nye udfordringer. To sociale bevægelser blev fra sidste fjerdedel af 1800-tallet og de

næste cirka hundrede år de mest betydningsfulde aktører inden for både økonomi og samfundsliv, nemlig bondebevægelsen og arbejderbevægelsen. Her vil kun den første blive behandlet.

Selv om landbruget overalt i Europa oplevede en svær krise fra slutningen af 1870'erne og frem til midten af 1890'erne, var det samtidig en periode med en uset organisatorisk aktivitet ude i lokalsamfundene i Skandinavien. Fysisk manifesterede det sig med oprettelsen af for eksempel forsamlingshuse, forbrugsforeninger, andelsmejerier og foderstofforeninger. Til at styrke det civile liv – delvis som en reaktion på bykulturen – blev der oprettet et utal af foreninger til at stimulere det religiøse, kulturelle, politiske, sociale og økonomiske liv. Et led heri var etableringen af lokale og regionale landboforeninger, ofte i konkurrence med eksisterende landhusholdningsforeninger domineret af det store hartkorn, præster og andre fra den herskende elite.

I alle tre lande blev der også oprettet landbrugsministerier ved århundredskiftet for at fremme landbrugets interesser og være dets stemme inden for regering og centraladministration.

Norge 1880-1930

Landhusholdningsforeningerne var de første til at organisere økonomiske aktiviteter mellem landmændene, men gradvist overtog landmændene selv initiativet. Formålet med at slutte sig sammen i økonomiske foreninger var at tage så meget som muligt af de såkaldte mellemhandleravancer. Det vigtigste element skulle vise sig at blive de sognebaserede andelsmejerier.⁹ Andelsslagterier kom først til efter århundredskiftet. Det er karakteristisk, at andelsforeningerne frem til 1930'erne helt overvejende var rettet mod det lokale marked og ofte i indbyrdes konkurrence. Et af de få eksempler på en national organisation var den norske mejeriforening fra 1881, men den var samtidig et vidnesbyrd om, at sådanne landsdækkende organisationer havde ringe indflydelse på den nationale beslutningstagen.

Landbrugskrisen i 1800-tallets slutning førte i mange europæiske lande til krav om beskyttelse gennem høje toldmure. Det var samtidig anledningen til, at mange nationale landboforeninger blev stiftet. Norges Bondelag blev stiftet i 1896 og arbejdede for at få indført told på korn. Dette ville imidlertid gå ud over husmændene, som var tvunget til at købe korn på grund af ringe jordtilgængelighed. Småbrugerne etablerede derfor deres egen landsorganisation i 1913. Da deres synspunkter var meget i overensstemmelse med den liberale regerings, blev organisationen snart anerkendt af regeringen som forhandlingspartner og modtog statsstøtte til aktiviteter.¹⁰

Første Verdenskrig med dens mange produktionsreguleringer og maksimumpriser lærte landbruget betydningen af at have de fornødne organisato-

riske ressourcer, såfremt landbruget selv og ikke centraladministrationen skulle stå i spidsen for reguleringerne. Derfor stiftede de forskellige landbrugsorganisationer et landbrugsråd i 1919 med det hovedformål at forene norsk landbrugs interesser over for de offentlige myndigheder. Hensigten var, at Landbrugsministeriet skulle konsultere og overlade reguleringer til rådet i alle relevante sager. Faktisk kom initiativet fra staten, idet både embedsmænd og politikere kunne se en fordel i at have en stærk organisation, der kunne være en art støddæmper i forhold til den uundgåelige kritik fra landmænd mod offentlige reguleringer. Organisationen blev imidlertid ikke nogen succes. På grund af økonomiske problemer, blandt andet som følge af landets revaluering- og handelspolitik, opstod der et stigende modsætningsforhold mellem de forskellige samfundsgrupper i landområderne. Det hidtil så dominerende liberale Venstre-parti blev således sprængt gennem dannelsen af det agrare Bondepartiet (Jerbøvik, 1991).¹¹

Sammenfattende var situationen i Norge derfor denne i slutningen af 1920'erne: Fra 1880'erne var der blevet dannet et stort antal lokale landbo- og andelsforeninger, men der var kun få nationale organisationer, og de var alle svage i forhold til staten og andre organiserede interesser. Desuden konkurrerede andelsselskaberne med hinanden og havde en svag position i forhold til distribution og salg.

Danmark 1880-1930

Fra midten af det 19. århundrede blev dansk landbrug integreret i den internationale arbejdsdeling. Fra at have været korneksportør blev landbruget fra begyndelsen af 1880'erne netto-importør på trods af stigende produktion. Årsagen var de kraftigt faldende priser på det internationale kornmarked, der yderligere stimulerede den omlægning af produktionen til animalier, som allerede havde været på vej siden slutningen af 1860'erne. Fra århundredskiftet blev den udvikling yderligere stimuleret af en betragtelig import af foderstoffer til køer, svin og fjerkræ.

Ikke kun billigt korn fra Rusland og USA stimulerede animalsk produktion. På samme tid øgedes levestandarden også blandt arbejdere på de to hovedmarkeder, England og Tyskland. Det betød øget efterspørgsel efter dyrere varer som fedt og proteiner fra animalske produkter, herunder smør, bacon og æg. Mælk, der blev forarbejdet til smør, blev det absolut vigtigste landbrugsprodukt i Danmark indtil 1930'erne.

Gradvist øgedes også svineproduktionen. Endnu i første halvdel af 1880'erne var eksporten af store, levende svin til det tyske marked ret omfattende. Lukning af dette marked for at beskytte den hjemlige produktion kombineret med stigende efterspørgsel efter bacon og svinekød på det britiske marked be-

tød, at produktionen af mere magert svinekød blev stimuleret. Fra 1930'erne skubbede svinekød mælk ned på andenpladsen på listen over de betydeligste landbrugsprodukter. Kvæg og oksekød var hele tiden en vigtig sideproduktion, især i områder med tilstrækkelige mængder af græs.

Samlet var udviklingen i retning af husdyrproduktion en fordel for de små og mellemstore landbrug, først og fremmest på grund af den stærke andelsorganisering. Ud over mælk, svin og æg blev foderstof- og kunstgødningssalg også organiseret på andelsbasis fra århundredskiftet. Det medførte, at selv mindre brug kunne overleve gennem intensiv produktion på et relativt lille areal. Desuden nød det mindre hartkorn godt af den frihandelsorienterede danske politik. Det gav billigt importkorn, medens mange andre lande valgte at indføre korntold. I en lille, åben økonomi som Danmarks med en dominerende landbrugssektor, som i 1914 stadig udgjorde 90% af eksportværdien, og med behov for stor import og eksport, var frihandelslinjen et forholdsvis let valg. Desuden kunne de mindre jordbrugere nyde godt af udstykningspolitikken og af opdyrkningen af billigt land i form af hede.

Småbrugerne udgjorde to-tredjedele af alle landbrugere, men de stod kun for 10-12% af den totale produktion. Hvorfor denne relativt positive udvikling for en ellers ressourcetsvag gruppe, som ovenikøbet begyndte at bryde ud af landboforeningerne og danne deres egne husmandsforeninger? En første pointe er, at andelsforeningerne og den anti-protektionistiske linje overhovedet ikke blev gennemført med tanke på småbrugernes interesser. De var bare heldige med at kunne drage fordel af initiativer udsprunget fra gårdmandsstanden. Udstykningspolitikken blev fra begyndelsen igangsat af den konservative regering i 1899 som et led i at skaffe arbejdskraft til de store brug i en tid, hvor byerne lokkede med højere lønninger. Fra 1905 blev der imidlertid ført en bevidst husmandsvenlig politik. På det tidspunkt brød de mere radikale dele ud af Venstre og dannede deres eget parti med stærk støtte fra mange husmænd. Det nye parti, Det Radikale Venstre, formåede med succes at sætte udstykning og husmandsvenlig politik højt på den politiske dagsorden i det næste halve århundrede.

Husmandsbrugets succes i Danmark i forhold til situationen i de fleste andre lande skal imidlertid ikke skjule det faktum, at den afgørende kraft i landbruget og nøglen til at forstå den danske udviklingssucces skal findes hos gruppen af gårdmænd. De udgjorde omkring en tredjedel af jordbrugerne, men havde cirka 70% af produktionen. Økonomisk, socialt, kulturelt, ideologisk og politisk havde gruppen stor slagkraft, hvoraf den politiske indflydelse opnåedes gennem tætte relationer til partiet Venstre.

Gårdmændene var organiseret i landboforeninger, hvilke der omkring 1920 var 134 af med til sammen 112.000 medlemmer. Til sammenligning var der på samme tid over 1.100 lokale husmandsforeninger med over 80.000 medlemmer.¹²

Til sammen organiserede de to foreninger stort set alle landmænd. Et vigtigt incitament til at betale medlemskontingent var, at begge foreninger etablerede et rådgivningsystem med konsulenter, der hovedsageligt blev betalt af staten. Husmandsforeningerne etablerede også nogle fælles indkøbsforeninger, men det generelle billede var, at landbo- og husmandsforeningerne ikke tilbød deres medlemmer økonomiske tjenester, for eksempel foderstofforsyning, kapital eller andre produktionsmidler. Disse blev dækket af selvstændige og som oftest andelsforeninger.

I 1919 dannede landboforeningerne og andelsorganisationerne Landbrugsrådet. Det var baseret på erfaringerne fra Første Verdenskrig, hvor sektoren havde oplevet betydningen af en stærk, enstrengt organisation. Husmandsforeningerne valgte at stå udenfor, da de frygtede at blive majoriserede.

Alt i alt spillede dansk landbrug stadig en betydelig rolle i samfund og økonomi ved indgangen til 1930'erne. Erhvervet var stærkt organiseret fagligt og økonomisk, og politisk var de to landøkonomiske foreninger knyttet til hvert sit stærke parti. En stor del af hovedprodukterne blev forarbejdet i andelsvirksomheder, og samme organisationsform vandt også frem i distributionsledet. Men det var en sårbar situation, da 95% af landbrugets overskudsproduktion gik til kun to lande.

Sverige 1880-1930

På mange måder lå landbrugsudviklingen i Sverige et sted imellem Norge og Danmark. De nordlige to-tredjedele af landet havde naturgeografiske vilkår til fælles med Norge og med hjemmemarkedsorienterede bønder, som var afhængige af sideindtægter fra primært skovbruget. Den sydlige tredjedel havde bedre vækstforhold og kunne konkurrere på eksportmarkederne, især når det gjaldt smør til Storbritannien og Tyskland og levende svin til de danske slagterier.

I 1925 fandtes der 600 andelsmejerier, som havde to-tredjedele af alle mælkeproducenter som medlemmer. Endnu ved slutningen af det 19. århundrede udgjorde smørret 12% af værdien af Sveriges samlede eksport. Landets stærke industrialisering efter århundredskiftet betød, at landbrugets andel af eksporten snart faldt. Det fik dog ikke staten til at miste interessen for erhvervet. Således støttede regeringen oprettelsen af en stilling som mejeriagent i Manchester, og efter dansk forbillede indførtes et runemærke.

Andelsslagterier fik aldrig samme centrale rolle som andelsmejerierne. Andelsslagterier blev kun oprettet i Sydsverige og var overvejende eksportslagterier. De fik imidlertid ikke samme stærke position som deres danske konkurrenter, og flere af dem gik fallit under Første Verdenskrig på grund af råvaremangel.¹³

En vigtig del af den svenske andelsbevægelse var foderstof- og gødningsforeninger. De blev betragtet som redskaber til at forbedre den vanskelige situation, som især mange småbrugere var i. Derfor gik landbrugsministeriet direkte ind og støttede oprettelsen af regionale foreninger. I 1905 blev der stiftet en national organisation, SLR (Svenska Lantmännens Riksförbund), på basis af syv regionale selskaber. I 1920 var der dannet syv regionale selskaber og over 1.350 lokale foreninger med mere end 85.000 medlemmer. Mange af disse havde dog tegnet sig som medlemmer under verdenskrigen for at blive berettigede til at modtage noget af de stadigt faldende mængder af råstoffer.¹⁴

Samlet set havde andelssektoren nogen succes i Sverige før 1930, og den bidrog til at integrere småbrugere i markedet. Derimod lykkedes det ikke at skabe hverken en politisk eller faglig organisering af jordbrugerne. Med de danske husmandsforeninger som model blev der gjort flere forsøg på at organisere småbrugere både af småbrugere selv, af det store hartkorn og af staten, men det viste sig i alle tilfælde frugtesløst. Småbrugere havde ikke ressourcer i form af penge og tid til at deltage i møder langt borte fra hjemmet. Men endnu væsentligere var tilsyneladende manglen på en kollektiv identitet, som kunne have bygget bro over manglen på ressourcer. Småbrugere i nord og syd i Sverige havde forskellige interesser og mange forskellige sideerhverv, og oftest havde de en stor del af deres identitet bundet til sidebeskæftigelsen.¹⁵

Gruppen af mellemstore bønder var heller ikke i stand til at skabe en stærk og enstrenget national organisation. Nord-syd dimensionen gjorde endnu en gang noget sådant vanskeligt, men væsentligst var interesseforskellene, når det gjaldt toldspørgsmålet. Denne kamp gjorde det også vanskeligt at samles om et politisk parti.

Den eneste gruppe, som det lykkedes at etablere en national organisation, var de store landbrug, som havde haft deres regionale husholdningsselskaber siden begyndelsen af det 19. århundrede. I 1917 oprettede de SAL (Sveriges Altmänna Lantbruktsälskap). Den var et resultat af krisereguleringerne, hvor landbruget havde fundet ud af, at det manglede et centralt organ, ligesom industrien havde. På trods af ambitionen om at spille en nøglerolle i det påtænkte korporative samspil med centraladministrationen og politikerne opnåede landbrugsselskabet ikke en sådan fremskudt placering. En indlysende grund var, at organisationen kun repræsenterede nogle få procent af Sveriges landmænd. I 1920 betalte kun 3.400 medlemmer kontingent til enten et af de regionale selskaber eller andre selskaber.¹⁶

De svenske landmænd kunne generelt ikke se fordelene ved at tegne et medlemskab af en landøkonomisk forening, og free-riding – altså at ikke-medlemmer sparede kontingentet og fik medlemmer til at betale og kæmpe for fordele – var et udbredt problem i organisationerne før 1930. Organisationslederne

vill gerne have en dansk model med meget stærke generelle organisationer samt stærke andelsorganisationer for hvert af landbrugets hovedprodukter. Konsekvensen af den lave organisationsgrad og manglen på tætte politiske alliancer var, at de landøkonomiske organisationer ikke havde en stor politisk indflydelse. Lidt bedre var situationen for mejeribrugget, men her betød skillelinjer mellem nord og syd og mellem bynære og mere fjerntliggende mejerier, at det var vanskeligt at tale med én kraftig stemme.

Krisereguleringer og fødevarerindustrien i 1930'erne

Norge

Den vanskelige situation for norsk landbrug i 1920'erne banede vejen for reguleringerne i det følgende årti. Fra midten af 1920'erne lykkedes det for Norges Bondelag at overbevise politikerne om behovet for korntold og for eksportsubsidier til overskudsproduktion. I ægsektoren resulterede eksportstøtte i, at der fra 1929 kom en landsomfattende organisering af ægproducenterne som en forudsætning for at kunne fordele subsidierne. Dette var det første eksempel på, hvorledes offentlige reguleringer skubbede til dannelse af organisatorisk enhed i en sektor. Med 1930'ernes krisereguleringer skulle det blive modellen for alle andre sektorer i landbruget.

Mejeribrugget blev drivkraften i denne organiseringsproces og i samspillet med staten. Mere end 40% af landmændenes indkomster stammede fra mælkesalget, og da en tredjedel af befolkningen levede af landbrug, fik det meget brede konsekvenser, da priserne faldt dramatisk i slutningen af 1920'erne som følge af overskudsproduktion og skarp konkurrence mellem lokale mejerier.

I 1929 tog Norges Bondelag initiativ til at danne regionale andelsmælkecentraler og oven på dem en national organisation, *Norske Meieriers Salgssentral*, til at regulere forsyningerne og ophæve konkurrencen. Landmændene sluttede op om løsningen i stort tal, men stadig var der en del free-riders, og stadig havde man ikke løst spørgsmålet om finansieringen af den tabsgivende eksport. Løsningen kom i juni 1930, hvor den social-liberale regering med tætte bånd til landbruget gennemførte en afsætningslov med støtte fra alle Stortingets partier. Formålet var, at landbruget gennem andelsorganisationer skulle etablere et centralt salg af mælk, smør, ost og kød. Især Arbeiderpartiet fandt det vigtigt at styrke en andelsorganisering i forhold til den private handel som et middel til at udvikle social lighed.¹⁷

I forlængelse af afsætningsloven blev der oprettet et *Omsetningsråd*, som blev udstyret med ret til at opkræve afgifter. Udvalget bestod af landbrugs- og andelsorganisationer og med kun en enkelt repræsentant for den private handel. Landbrugsministeriet ønskede ikke at være repræsenteret. Med næsten

alle andre interesser udelukket fra denne gennemgribende regulering af markedet blev landbruget udstyret med vidtgående muligheder for selvregulering. Specielt andelsorganisationerne opnåede langt større magt. På den administrative side krævede reguleringerne stærke, nationale organisationer til at tage ansvar for lokal implementering. Et eksempel er dannelsen af det landmandsdominerede *Norges Kjøtt- og Fleskecentral* i 1931. På den forretningsmæssige side profiterede andelsorganisationerne af tvungent medlemskab af de lokale foreninger, for eksempel mejerisektoren, hvor andelsselskaber opnåede et monopol fra 1936 takket være regeringens politik.

Fra midten af årtiet lettede krisen noget, og fra samme tid svandt støtten ind til det mere og mere rabiater Bygdefolkets Krisehjælp, til dels forårsaget af mange interne splittelser.

Danmark

Efter et brydsomt efterkrigsårti var landbrugssektoren ved indgangen til 1930'erne i en forholdsvis god form. Lave priser på indkøbte fodermidler til den animalske produktion gjorde denne ret indbringende, og resultatet blev da også, at der kunne etableres en række nye andelsslægterier. Omkring 90% af smør og bacon blev forarbejdet på andelsvirksomheder, og disse to produkter alene udgjorde mere end 60% af Danmarks eksportværdi.

Troen på det frie marked var stærk, og da landbrugsprodukter udgjorde 80% af eksporten, afviste både Venstre, som havde regeringsmagten i det meste af 1920'erne, og den socialdemokratisk-radikale regering fra 1929 alle konservative ønsker om toldbeskyttelse af hensyn til den svage industrisektor.

Da verdenskrisen ramte dansk landbrug fra slutningen af 1930, reagerede sektoren på normal vis ved at udvide produktionen. Desuden forsøgte organisationerne at regulere eksporten på frivillig organisationsbasis. Den forstærkede protektionisme på især det vigtige tyske marked, der aftog næsten en fjerdedel af eksporten, gjorde det imidlertid helt utilstrækkeligt at arbejde med frivillig regulering. Tyskland og flere andre lande indførte nemlig kvoter og differentierede toldsatser for bestemte mængder. Afsætningsituationen blev ikke bedre af, at stærke pro-Commonwealth følelser i Storbritannien truede dansk landbrugs adgang til hovedmarkedet.

I november 1932 dikterede Storbritannien, at de danske baconeksportører med øjeblikkelig virkning skulle reducere eksporten med 30%. Dette krav sammen med store problemer med smørekseporten ledte landbruget modvilligt til at opgive modstanden mod statsintervention. Et resultat heraf blev oprettelsen af *Baconudvalget* og *Smørekseportudvalget* som landbrugsministerielle udvalg. I de følgende tre år blev tilsvarende eksportudvalg oprettet for de fleste andre landbrugsprodukter. Deres formål var det samme: at regulere forsy-

ningerne, at fordele eksportkvoter mellem eksportørerne og at opkræve eksportafgifter. De sidste blev indført, fordi importlandene havde indført varierende priser og bilaterale handelsaftaler, der fastsatte meget forskellige priser for det samme produkt på de forskellige markeder til forskellige tider. De fleste af afgifterne kom tilbage til producenterne, som kunne være sikre på, at de alle fik den samme pris. Nogle af pengene blev opsamlet i centrale fonde og blev senere vigtige instrumenter i den organisatoriske kamp om indflydelse.¹⁸

Ret hurtigt lærte landbrugets organisationer at sætte pris på reguleringerne. Først og fremmest opdagede de, at statslige udvalg kunne være nyttige redskaber til at forfølge organisatoriske mål uden at miste selvstændighed. Udvalgene var nemlig sammensat, så de var helt domineret af landbrugs- og andelsinteresser, og kun få sæder stod der privat eksporthandel på. Det blev overhovedet ikke overvejet at give pladser til eksterne repræsentanter såsom arbejder- og forbrugerorganisationer. Embedsmænd fra Landbrugsministeriet deltog heller ikke.

Desuden havde organisationerne kontrol over de bemyndigelser, som udførelsesloven udstyrede ministeren med. Loven var grundlaget for at oprette eksportudvalgene og fastlagde, at ministeren ikke kunne tage initiativer på lovens område uden anbefaling fra Landbrugsraadet.¹⁹

Et andet vigtigt element for landbruget var, at administrationen blev placeret enten hos andelsorganisationerne, hvis de kontrollerede det pågældende produkt, hvilket gjaldt smør, ost og bacon, eller hos Landbrugsraadet, hvor det drejede sig om kvæg, heste, æg og kartofler. Organisationerne indså hurtigt, hvilke muligheder dette gav for at øge deres indflydelse over eksporthandlen på bekostning af den traditionelle private handel, der hidtil havde siddet på hovedparten af eksporten.

Et tredje vigtigt element ved statsinterventionen var eksportudvalgenes ret til at opkræve eksportafgifter for at udligne priserne i forhold til de bilaterale aftaler. Gradvist fik organisationerne lov til at anvende midler fra eksportfondene til fremme af landbrugets interesser i bred forstand. En af disse interesser blev at subsidiere organisationssekretariatene.²⁰

Eksportudvalgene var blot én del af reguleringerne. I 1933 blev svineproduktionen stærkt reguleret ved at tildele hver landmand et bestemt antal svin, som han måtte producere. Ifølge Michael Tracy, der har skrevet standardværket om moderne europæisk landbrug, var svinekortene sandsynligvis det første eksempel i verden på et kvoteringsystem for et landbrugsprodukt.²¹

Reguleringerne af landbrugsproduktionen og -eksporten fandt sted på samme tid, hvor den socialdemokratiske-radikale regering indgik Kanslergadeforliget med Venstre. Dette forlig beseglede en alliance mellem land og by og bønder og arbejdere om at reducere krisens følger. Selv om modsætningerne her-

med ikke ophævedes, bidrog forliget til den ret rolige udvikling på det danske arbejdsmarked og i bondesamfundet i resten af årtiet. Sammen med anden lovgivning lykkedes det også at bekæmpe krisen, således at den økonomiske og beskæftigelsesmæssige udvikling begyndte at lysne fra midten af 1930'erne.

Som i Norge havde krisen resulteret i dannelsen af en agrar protestbevægelse, nemlig *Landbrugernes Sammenslutning* (LS), og også i Danmark opstod et egentligt politisk bondeparti, som efterhånden nærmede sig nazismen mere og mere. Men som så mange andre krisebevægelser måtte LS også sande, at opslutningen var ligefrem proportional med krisens omfang.

Slutteligt skal det bemærkes, at regeringen havde en meget positiv holdning til andelsorganisering inden for landbrugsområdet, idet den betragtede andelsmodellen som mere retfærdig end privat- og aktieselskabsbaserede virksomheder. Et eksempel er produktionen af kartoffelmel. Da en ny lov i 1933 blev vedtaget for at fremme produktionen af dansk kartoffelmel, var det et krav fra Socialdemokratiet, at de planlagte syv fabrikker alle skulle være andelsvirksomheder for at forhindre stridigheder mellem producenter og ejere.²²

Sverige

Da krisen ramte de svenske bønder og især mælkeproducenterne, havde de ikke nogen stærk andelsorganisation til at regulere forsyninger og priser. Landboforeningen SAL gik derfor til den social-liberale landbrugsminister og foreslog, at han gennem lovgivning gav organisationen monopol på at regulere markedet. Desuden skulle andelsmejerierne have ret til at opkræve afgifter, også fra ikke-medlemmer. Samtidig skulle den indbyrdes konkurrence mellem mejerierne ophæves ved at etablere en national mejeriforening.²³ Loven blev gennemført i 1932 og må betegnes som det første skridt i retning af det meget tætte samspil mellem stat og organisationer, som generelt har karakteriseret Sverige.²⁴

I 1933 blev denne samarbejdspolitik cementeret i en stor kriseaftale mellem den nye socialdemokratiske regering og de borgerlige partier. Aftalen er siden på svensk blevet betegnet som den store kohandel, på dansk en studehandel. Aftalen indebar en styrkelse af landmændenes og arbejdernes organisationer ved at give dem ressourcer til at monopolisere forsyningen af henholdsvis landbrugsprodukter og arbejdskraft.²⁵ Den gav dem også indflydelse på implementering og administration af de statslige politikker. Modydelsen var, at organisationerne skulle acceptere statslig intervention. Erfaringerne fra Første Verdenskrig havde vist, at rene bureaukratiske reguleringer ikke var tilstrækkeligt fleksible og ikke var i stand til at opnå legitimitet blandt forbrugere og producenter.²⁶ På den måde fungerede den brede organisering både som et implementeringsredskab og som et instrument til at disciplinere landmændene

og deres organisationer for at få dem til at følge linjen i den nationale landbrugspolitik.

Resultatet var en bemærkelsesværdig vækst i organisationernes medlems-tal. Andelen af organiserede industriarbejdere voksede fra 63% i 1930 til 83% ti år senere. Inden for landbruget var udviklingen endnu kraftigere. Bestræbelserne for at skabe en national organisering begyndte først i 1930. På det tidspunkt havde producent-andelsselskaberne 160.000 medlemmer. Ti år efter lå medlemstallet på 721.000. *Riksförbundet Landsbygdens Folk* (RLF), som senere blev den ledende landboforening, blev etableret i 1929. Dens medlems-tal steg fra 20.000 i 1931 til 75.000 i 1940.²⁷

Der var dog ikke tale om nogen lige vej til fremgangen. Allerede i 1929 dan-nedes Jordbruksfolkets Riksförbund i protest mod RLF. Som de norske og dan-ske søsterorganisationer betragtede JRF sig som en fagforening og kamporga-nisation, og dele af bevægelsen hentede i stigende grad inspiration fra Tysk-land. Fra 1933 blev protestbevægelsen dog inkorporeret i RLF som et af orga-nisationens provinsforbund – og uden de fascistiske elementer.²⁸

Permanent institutionalisering i 1940'erne

Foran er det blevet vist, at godt nok befandt de skandinaviske landmænd sig i mellemkrigstiden ofte i en økonomisk krise, men samtidig var perioden fra 1930'ernes begyndelse præget af markant organisatorisk udvikling. Såvel de generelle organisatorer som andelsorganisationerne oplevede i alle tre lande en hidtil uset politisk og administrativ indflydelse. Selv om mange af 1930'er-nes ordninger blev betragtet som midlertidige svar på en midlertidig krise, kunne ingen af landene mere forlade sig på rene markedsløsninger. De sociale og politiske konsekvenser af at lade markedskræfterne feje hen over marker-ne var så truende, at der kunne samles bred opbakning til en fortsat og sti-gende interventionisme fra statens side – også efter slutningen af Anden Verdenskrig. Erfaringerne fra begge krige havde desuden lært regeringerne fordelene ved at betale prisen for en øget forsyningssikkerhed. I det hele taget skete der en holdningsændring hos politikere, embedsmænd, eksperter og or-ganisationsledere i forhold til spørgsmålet om statsindgreb og reguleringer. Både tilhængere af keynesianisme og af planøkonomi krævede en mere aktiv statsinvolvering i økonomien og flere politisk-administrative strenge at spille på og med stadigt finere virkemidler.

Norge

Krisereguleringerne i 1930'erne lagde grunden til en mere permanent institu-tionalisering af andelssektoren inden for såvel politikformulering som inden for hele fødevareadministrationen.

Den politiske bevidsthed om, at statsintervention på landbrugsområdet var en mere permanent tilstand kom først efter Anden Verdenskrig. Her måtte politikere og organisationsledere erkende, at protektionisme, et ustabil verdensmarked og en permanent nedgang for landdistrikterne i forhold til byerne ville kalde på mere permanente reguleringer.

I Norge blev de to generelle organisationer, Bondelaget og Norges Bonde og Småbrukarlag, forbudt under krigen, medens andelsforeningerne kunne få lov at fortsætte deres arbejde. Efter krigen gik de forskellige nationale foreninger inden for andelsforarbejdning og -salg sammen i *Felleskontoret* for at tage vare på fælles interesser, især i forhold til den statslige administration. I Norge satte planøkonomien sig ret stærkt igennem efter krigen. Landet havde behov for en genopbygning, og samtidig formulerede det dominerende Arbejderpartiet et program for udviklingen af en integreret velfærdsstat, hvor alle samfundssektorer skulle spille aktivt ind. Landbrugets andel af aftalen skulle være at forsyne hjemmemarkedet med fødevarer og gennem rationalisering sikre frigørelse af arbejdskraft til de mere produktive bysektorer. Gevinsten for landbruget ville blive mere stabile priser på et niveau, som sikrede en aflønning på linje med indtjeningen i industrien. En første aftale blev indgået i 1947, og med den såkaldte hovedaftale fra 1950 blev grunden lagt til de følgende fire årtiers landbrugspolitik, herunder rammen for forhandlinger mellem landbrug og stat.

Forhandlingerne om landbrugspriser og -mængder blev i Norge ekstremt segmenterede. Det vil sige, at ikke-landbrugsinteresser blev holdt helt udenfor. En grund til dette var, at en fjerdedel af de norske stortingsmedlemmer var landmænd, og flere af lederne fra både de generelle organisationer og fra andelsorganisationerne sad i de borgerlige partiers grupper. Desuden fik Arbejderpartiet 10% af sine stemmer fra landmænd.

De to generelle organisationer fik eneret til at forhandle med Finansministeriet og regeringen. Stortinget fungerede blot som gummistempel og ændrede ikke på de aftaler, som landbruget var i stand til at indgå med regeringerne. Hele implementeringen og administrationen blev overladt til andelsorganisationerne, som på den måde blev udstyret med et monopol inden for flere sektorer og de facto optrådte som halvstatslige organer (Just and Omholt, 1984:94-104).²⁹

Danmark

Efter krigsudbruddet i 1939 udstyrede regeringen eksportudvalgene med et monopol på landbrugseksporten. Det betød ikke, at private firmaer ikke kunne få lov til at fortsætte, men gradvist overtog andelsvirksomhederne en stadig større del af afsætningen. Under den tyske besættelse opnåede de generel-

le organisationer og andelsforeningerne en central position i forhandlingerne med tyskerne.³⁰

Efter krigen rejste der sig snart et krav om, at de statslige eksportudvalg skulle ophæves, så man kunne komme tilbage til tidligere tiders privatbaserede handel. De ellers meget liberalistisk indstillede landbrugsorganisationer var imidlertid ikke til sinds at lade staten trække sig tilbage. De ønskede at fastholde en central styring af landbrugseksporten og betragtede kontrol over eksportsektoren som lige så vigtig som den kontrol, andelssektoren havde fået med forarbejdningsindustrien siden slutningen af 1800-tallet.³¹

Socialdemokratiet og Venstre stod sammen om at støtte en fortsættelse af de statslige eksportudvalg. Stigende kritik fra de Konservative og den private handel tvang imidlertid Venstre til at ændre kurs, og fra april 1950 blev udførselsloven ikke forlænget. Landbruget måtte nødtvungent bøje sig for de politiske realiteter, men gik dog ikke tomhændet væk fra de statslige udvalg. Landbrugsorganisationerne etablerede nemlig nye eksportudvalg på frivillig organisatorisk basis for at bevare nogle af de hidtidige fordele. Som medgift fik landbruget lov til at overføre de betydelige kapitaler, der var opsamlet i de hidtidige udvalg. Dette bidrog til, at privathandlen i de næste årtier stort set blev udkonkurreret af andelsorganisationer og -virksomheder.

En planøkonomisk udvikling var ikke seriøst på dagsordenen i Danmark. Godt nok var socialdemokraterne tiltrukket af den norske og britiske linje, men havde på den anden side intet ønske om fastlagte produktionsnormer og priser á la Norge. Med den danske landbrugsøkonomis tætte integration i verdensmarkedet var det ikke muligt.³²

Sverige

På trods af en række ligheder mellem Norge og Sverige med hensyn til for eksempel landbrugets andel af befolkning og eksport, var der også fundamentale forskelle. De mange landmænd i Stortinget stod i skærende kontrast til landbrugets muligheder for at blive hørt i Sverige. I 1965 kom kun 1% af Socialdemokratiets stemmer fra landmænd. Landmændene kunne heller ikke vente udelt støtte fra det liberale Centerparti. I 1950'erne og 1960'erne skiftede partiet til i lige så høj grad at appellere til funktionærer som til landmænd, og andelen af partiets Riksdagsmedlemmer med baggrund i landbruget var nede på 12%.³³

Samlet fik dette betydning for den politiske og administrative organisering af landbruget. Samspillet blev noget mere egentligt korporativt end i de andre lande. Forhandlinger fandt sted i specielle udvalg med repræsentanter fra landbrug, arbejderbevægelse og forbrugerråd. På den måde blev organisationerne spillet ud mod hinanden, medens staten fastholdt en rolle som neutral opmand. Indkomstudjævning blev et centralt mål fra begyndelsen, men sti-

gende kritik fra Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen betød, at der blev lagt mere vægt på forbrugerprisernes udvikling. Landbrugsstøtte blev derfor givet i bytte for et krav om øget effektivitet og strukturrationaliseringer i landbruget. Således blev kun landbrug over 10 hektar betragtet som rationelle enheder. Hvad angår implementering og administration af prisreguleringerne, blev de delegeret til regionale, statslige styrelser.

I efterkrigsårene fortsatte andelsselskaberne med at udbygge deres markedsandel. Særlig succesrig var mejerierne, som efterhånden kom op på 95% af al indvejet mælk. Den proces blev stimuleret af staten. Således fik mejeriororganisationen ret til at opkræve afgifter fra alle producenter, også ikke-medlemmer. Desuden styrkedes mejerierne i de bynære områder ved, at det blev forbudt at sælge mælk direkte til forbrugerne (Rydén, 1998:236).³⁴

Resultater

Artiklen har forsøgt at vise, at den politiske økonomi, som den blev etableret i 1930'erne, kom til at spille en meget vigtig rolle for andelsvirksomhedernes og -organisationernes udvikling i de tre skandinaviske lande i efterkrigstiden. I Norge og Sverige bidrog reguleringerne til en næsten fuldstændig opslutning bag andelsselskaberne og til en langt stærkere position for de generelle organisationer.

I Danmark havde både landbrugsorganisationer og andelsvirksomheder nået en sådan modenhed allerede før 1930. Her hjalp reguleringerne andelssektoren til at udstrække sin dominans fra forarbejdningsindustrien til også at gælde salget af landbrugsprodukter. Desuden blev muligheden for at opbygge fonde et vigtigt instrument for de generelle organisationers og andelssekskabernes evne til at tage nye initiativer, som for eksempel salgsfremstød, lagerfaciliteter, sundhedsfremme, forsøg og finansiering af sekretariater.

Samlet set har den beskrevne udvikling i de tre lande været en del af en særlig skandinavisk velfærdsstatsmodel, som udviklede sig gennem 1930'erne og 1940'erne. Den var en del af en politisk handel mellem arbejderklasse og bondebevægelse. Begge havde været de afgørende sociale kræfter i alle tre lande siden slutningen af det 19. århundrede. Med den dybe krise i 1930'erne blev klassesammenstødene erstattet af klassesamarbejde. Reguleringerne krævede en dybtgående organisering af sektorerne, da integration af organiserede interesser handler om et bytteforhold: I bytte for nogle reguleringsmæssige og økonomiske fordele påtager de forhandlingsberettigede organisationer sig at få hele medlemsskaren eller sektoren til at rette sig efter indgåede aftaler. På den måde handler det også om en effektiv måde at håndtere konfliktløsning på. Samtidig garderer regeringerne sig mod stærk kritik, idet organisationerne er medansvarlige. Endelig handler det også om at hindre opbygningen af en

for stor offentlig administration. I alle tre lande var den statslige administration endnu på det tidspunkt ganske lille, og erfaringerne fra Første Verdenskrig fortalte politikerne, at staten ikke nødvendigvis var bedst til at løse meget komplekse markedsproblemer.

I alle tre lande resulterede reguleringerne i, at andelsorganisationerne fik en række halv- og helstatslige opgaver. En grund var, at de fleste partier havde tillid til organisationsformen: Arbejderpartierne fordi de så andelsvirksomheder som en slags non-profit organisationer; de landbrugsvenlige partier fordi andelsselskaberne spillede en vigtig rolle i landdistrikterne og for producenterens indflydelse på forarbejdning og salg.

Integrationen af andelsorganisationerne i krisereguleringerne var først og fremmest en praktisk måde at håndtere problemerne på. Henad vejen blev det også en profitabel måde at sikre sig større markedsandele til den andelsorganiserede del af fødevarerindustrien. Dette havde beslutningstagerne sikkert ikke for øje i begyndelsen. Derimod havde de et klart blik for, at integrationen af de generelle organisationer og andelsorganisationerne kunne bidrage til at understøtte demokratiet. Organisationerne havde dybe rødder i demokratiske traditioner – ja, havde faktisk selv medvirket til at udvikle dem, og i især Norge og Danmark kom de i 1930'erne til at være en del af det bolværk, som bidrog til at holde ekstremismen i krisebevægelserne nede.

Litteratur

Per Brogård, *Landbrugernes Sammenslutning. LS's organisatoriske opbygning og virksomhed 1930-1936*, Aarhus 1969.

B. Furre, *Mjølke, bønder og tingmenn*, Oslo 1971.

André Gueslin, »Agricultural Co-operatives versus Farmer's Unions in France: From Coalescence to conflictual Collaboration«, Flemming Just (red.), *Co-operatives and Farmers' Unions in Western Europe*, Esbjerg 1990, s. 80-99.

Hans Schultz Hansen, »De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden«, *Bol og By*, 1994:2, s. 46-65.

Gunnar Heckscher, *Staten och organisationerna*, Stockholm 1946.

Gunnar Hellström, *Jordbrukspolitik i industrisamhället med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen*, Stockholm 1976.

E. Helmer Pedersen, »Landbruget«, Vagn Dybdahl (red.), *Krise i Danmark. Strukturændringer og krisepolitik i 1930'erne*, København 1975, s. 74-122.

Flemming Just og Knut Omholt, »En komparativ analyse af udviklingen i og årsagerne til det ændrede samspil mellem andelsorganisationer, generelle landbrugsorganisationer og staten i Danmark og Norge i periode ca. 1930-80«, Flemming Just o.a. (red), *Samspillet mellem staten, landbrugsorganisationerne og landbrugskooperationen*, Esbjerg 1984, s. 1-194.

- Flemming Just, »Butter, bacon and organisational power in Danish agriculture«, Flemming Just (red.), *Co-operatives and Farmers' Unions in Western Europe. Collaboration and Tensions*, Esbjerg 1990, s. 137-156.
- Flemming Just, »Agriculture and Controls in Denmark 1930-1950«, *Scandinavian Economic History Review*, vol. XLI, 3, 1993, s. 269-285.
- Flemming Just, »Agriculture and Corporatism in Scandinavia«, Philip Lowe, Terry Marsden og Sarah Whatmore (red.), *Regulating Agriculture*, London 1994, s. 31-52.
- Flemming Just, »Planøkonomi eller liberalisme. Staten og erhvervspolitikken i de første efterkrigsår«, Birgit Nüchel Thomsen (red.), *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*, Odense 1994a.
- Flemming Just, »Administrative management in Denmark of the crisis in the 1930s«, *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte*, 1995, 7, s. 101-118.
- M. Micheletti, *The Swedish Farmers' Movement and Government Agricultural Policy*, New York 1990.
- J. Nerbøvik, *Bønder i kamp. Bygdefolkets Krisehjelp 1925-35*, Oslo 1991.
- Mogens R. Nissen, *Til fælles bedste*, København 2005.
- K. Philip, *En Fremstilling og Analyse af den danske kriselovgivning 1931-38*, Aarhus 1939.
- B. Rothstein, *Den korporative staten: interesseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm 1992.
- R. Rydén, »At åka snålskjuts är icke hederligt«. *De svenska jordbrukarnas organisationsprocess 1880-1947*, Gøteborg 1998.
- A. Steen, »The Farmers, the State and the Social Democrats«, *Scandinavian Political Studies*, Vol. 8, 1-2, 1985, s. 45-63.
- S. Steinmo, K. Thelen og F. Longstreth (red.), *Structuring politics: historical institutionalism in comparative analysis*, Cambridge 1992.
- K. Thelen, »Historical Institutionalism in Comparative Politics«, *Annual Review of Political Science*, 1999, 2, s. 369-404.
- Michael Tracy, *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*, London 1989.
- P. Tullberg, *Bønder går sammen. En studie i Riksförbundet Landsbygdens Folk under världskrisen 1929-1933*, Stockholm 1977.

Noter

1. Se Tracy 1989.
2. Hellström, 1976, s. 159-203.
3. Flemming Just og Knut Omholt 1984, s. 49-50.
4. Hans Schultz Hansen 1994.
5. Per Brogård 1969, s. 26-28.

- 6 André Gueslin 1990.
7. *Kriser og krisepolitik i Norden under mellankrigstiden. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*, Møtesrapport, Uppsala 1974.
8. Se Steinmo, Thelen og Longstreth 1992 og Thelen 1999.
9. Furre 1971.
10. Just og Omholt 1984, s. 83.
11. Nerbøvik 1991.
12. Just 1990, s. 142.
13. Rydén 1998, s. 71-78.
14. Rydén 1998, s. 67.
15. Rydén 1998, s. 61 f.
16. Rydén 1998, s. 53.
17. Just og Omholt 1984, s. 91.
18. Just 1990.
19. Just 1993.
20. Just 1992.
21. Tracy 1989, s. 210.
22. Philip 1939, s. 87.
23. Rothstein 1992, s. 112.
24. Normalt bliver begrebet korporatisme, der senere blev så udpræget i Sverige, forbundet med Socialdemokratiet. Men faktisk var Socialdemokraterne imod lovgivningen om mælkereregulering. De fandt at lovens konsekvenser ville gå ud over forbrugerne, og at det ville være farligt at udvide statens autoritet til at man lod privatretlige organisationer tvinge private producenter til at bidrage til en organisation som de i virkeligheden ikke ønskede at være medlem af (se Just 1994).
25. Micheletti 1990, s. 62f.
26. Heckscher 1946, s. 231ff.
27. Ryden 1998, s. 137.
28. Thullberg 1977.
29. Just og Omholt 1984, s. 94-104.
30. Nissen 2005.
31. Just 1992.
32. Just 1994a.
33. Steen 1985, s. 59.
34. Rydén 1998, s. 236.

Fødevarerforsyning i det slesvigske afstemningsområde 1918-20

Denne artikel handler om fødevarerforsyningens forhold i det slesvigske afstemningsområde i den nationalpolitiske overgangsperiode 1918 til juni 1920. En periode, der var præget af kaotiske tilstande og et politisk magttomrum efter det tyske sammenbrud og våbenstilstandsansøgning i oktober 1918.

På fredskonferencen i Paris 1919 blev *Commission Internationale de Surveillance du Plébiscite au Schleswig* (CIS) nedsat for at gennemføre nationale folkeafstemninger i Slesvig og overtage den daglige administration af afstemningsområdet. En væsentlig del af den daglige administration angik fødevarerforsyningen, som kommissionen måtte overtage fra det tyske krigsøkonomiske væsen.

Krigsøkonomien i Tyskland

Ved 1. Verdenskrigs udbrud i august 1914 talte man i Tyskland om sommerudflugten til Paris. En kort og hurtigt afgjort krig var forventet. Af den grund blev landbruget og fødevarerindustriens rolle i krigsforberedelserne negligeret. Marneslaget i september 1914 ændrede dette billede. Krigen blev en stillingskrig, som ville være betydelig længere end forventet. Efter at England i november 1914 indledte søblokaden, også kaldet *hungerblokaden*, hvor Tyskland blev afskåret fra livsvigtig import af kunstgødning og kraftfoder, blev landbruget og fødevarerindustrien, under et kaldet krigsøkonomien, et afgørende element i den tyske krigsøkonomi.¹

Allerede i august 1914 blev eksport af levnedsmidler og fodring med brødkorn forbudt, og i løbet af efteråret 1914 blev der indført maksimalpriser og rationeringer på brødkorn og kød. Den 25. november 1914 blev det almennyttige selskab, *Kriegsgetreidegesellschaft*, oprettet med den hensigt at sikre hæren og civilbefolkningens forsyning med brødkorn. Selskabet bestod af lokale afdelinger og fik den 17. december 1914 statslig koncession på indkøb af brødkorn fra landbruget. Fra januar 1915 skulle *Kriegsgetreidegesellschaft* modtage 60% af brødkornshøsten i hver kreds (amt). Til at fordele og udligne afleveringsmængderne blandt større og mindre ejendomme blev *kommunalforbundene* oprettet. Disse kommunalforbund var en slags bedrift bestående af kredsen og kommunale produktionsafdelinger. Kommuneforstanderne blev tildelt rollen

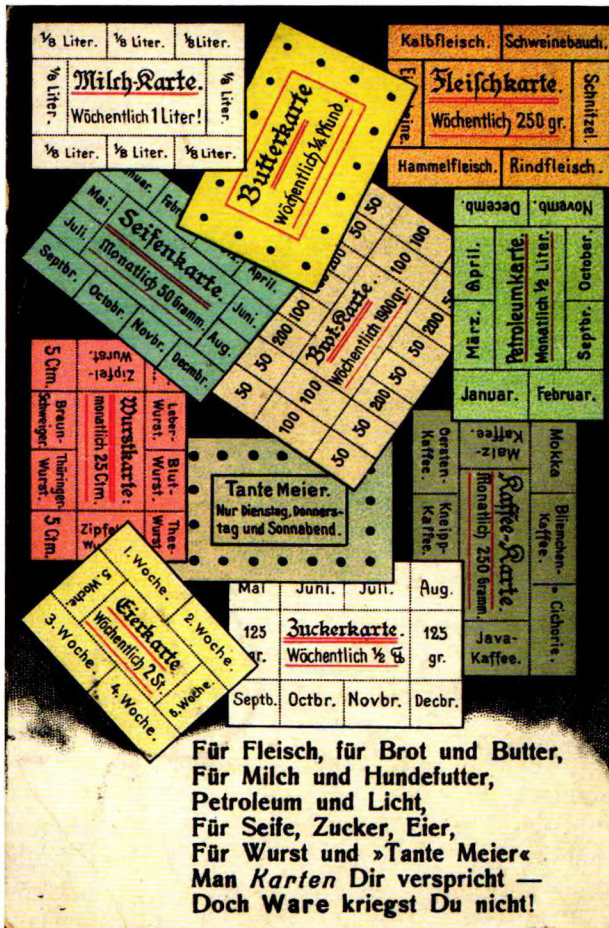

Fig 1. Tysk postkort med rationeringsmærker fra 1. Verdenskrig. Alle fødevarer blev rationeret i Tyskland under 1. Verdenskrig som en følge af vareknapheden. Som postkortet antyder, var det lettere at erhverve rationeringsmærkerne end fødevarerne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

som virksomhedsledere i det kommunale kollektivbrug og skulle sørge for ind-
 drivelse og aflevering af brødkorn. Kommuneforstanderne havde også ansvar
 for fordelingen af menneskelig og maskinel arbejdskraft mellem bedrifterne.
 De resterende 40% af brødkornshøsten gik til kredsens eget forbrug og blev
 fordelt af enten Kriegsgetreideselskabet eller Kommunalforbundet selv.²

Det tyske krigs ernæringsvæsen blev stadig mere centraliseret i løbet af kri-
 gen. På samme måde som Kriegsgetreideselskabet monopoliserede kornhan-
 delen, blev der dannet offentlige selskaber, der tog sig af kvæg-, smør- og kul-
 handelen. I juni 1915 blev de lokale Kriegsgetreideselskaber afløst af ét stats-

ligt, centralt *Reichsgetreidestelle*, og i maj 1916 samledes hele krigsøkonomivæsenet under *Kriegsøkonomisamt* i Berlin.³ Med udnævnelsen af Hindenburg og Ludendorff til den øverste hærledelse i august 1916 og lanceringen af Hindenburgprogrammet med krav om totalmobilisering af det tyske samfund, kulminerede centraliseringen af den tyske krigsøkonomi. Et *Kriegsamt* med generaløjntnant Groener i spidsen blev nedsat med det formål at samle hele den tyske krigsøkonomi fra landbrug og ernæring til krigsindustri under ét tag.⁴

Men i 1916 slog høsten fejl, og vinteren 1916-17 er siden blevet betegnet som Kålråbivinteren, da roer var eneste tilgængelige fødevarer. Myndighederne reagerede på den fejlslagne høst med øget kontrol af landbrugsproduktionen. I januar 1917 blev der på provinsniveau oprettet *Kriegswirtschaftsämter* og på kreds niveau *Kriegswirtschaftsstellen*. Begge institutioner stod direkte under Groeners *Kriegsamt*. *Kriegswirtschaftsamt* var øverste instans i alle krigsøkonomiske anliggender i provinsen og blev ledet af en militær embedsmand i samarbejde med overpræsidenten for provinsen. *Kriegswirtschaftsamt* skulle sørge for tilvejebringelse og fordeling af bedriftsledere, arbejdere, arbejdsheste, maskiner og brændstof samt forvaltningen af jernbanenettet og øvrige transportspørgsmål.⁵ *Kriegswirtschaftsstellen*'s opgaver var de samme som *Kriegswirtschaftsamts*, blot på kreds niveau. Først og fremmest skulle *Kriegswirtschaftsstelle* sørge for, at høsten i 1917 kom i hus.

I 1917 tog de sociale og politiske uroligheder i krigens Tyskland til.⁶ Urolighederne hang sammen med de stærkt stigende priser. Hindenburgprogrammet havde forøget den statslige efterspørgsel på industriproduktionen betragteligt og tillod samtidig arbejdslønningerne at stige på grund af manglen på arbejdskraft og frygten for social uro. Det skabte en løn- og prisspiral, der sammen med den tyske rigsbanks dækningsløse krigsfinansieringspolitik førte til en stadigt stigende inflation. De fastsatte maksimalpriser på fødevarer tog ikke del i prisstigningerne. Det betød, at landmændenes udgifter snart oversteg indtjeningen. Det sorte marked, hvor indtjeningen var betydelig bedre, blev derfor mere og mere attraktivt. Sidst i 1917 var sortbørshandelen så overvældende, at det officielle distributionssystem var på sammenbruddets rand.

Formålet med krigsøkonomivæsenets udbygning under krigen var ikke at sikre en ligelig og retfærdig fordeling af fødevarerne, men derimod at brødføde det størst mulige antal soldater og arbejdere for at holde krigsmaskinen kørende. Det overordnede mål var i enhver henseende en militær sejr og midlet en militarisering af hele det tyske samfund. Det var måske også hovedårsagen til, at det tyske krigsøkonomivæsen slog fejl. Som den amerikanske historiker Gerald D. Feldman udtrykker det, spredte der sig fra efteråret 1916 i alle tyske samfundslag en følelse af at være uretfærdigt ramt af krigsøkonomien,

Fig. 2. »Grænsekiosk« ved Kongeågrænsen 1919. Nord for Kongeågrænsen fandt sønderjyderne mange varer, der var utilgængelige i Tyskland. Grænsetrafikken øgedes i 1918-19, og grænsekiosker som denne fra Bastrup ved Vamdrup blev etableret. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hvilket gav grobund for særdeles destruktive politiske meningsytringer samfundslagene imellem. Den utilstrækkelige fødevarerforsyning og sortbørshandelen var væsentlige årsager til denne udvikling.⁷

Sammenbrud og demobilisering

En sommeroffensiv i 1918 så en kort overgang ud til at vende krigslykken til tysk fordel, men i august-september blev Tyskland mødt af en stærk modoffensiv fra Ententen. Samtidig stod den tyske krigsøkonomi overfor et totalt sammenbrud.⁸ Selv den øverste hærledelse erkendte, at nu havde Tysklands ydeevne nået sin grænse. Hærledelsen skød dog belejligt konsekvensen heraf over til de tyske politikere. 4. oktober 1918 bad den nye tyske Max von Baden-regering præsident Wilson om våbenstilstand med udgangspunkt i præsidentens 14 punkter for en europæisk fredsløsning. Wilson accepterede kun betingelsesløs kapitulaton, og den tyske hærledelse indstillede sig på nye kamp-

handlinger. Matroserne i Kiel og Wilhelmshaven var de første til at sige fra, og en kortvarig politisk revolution tog sin start. Den 9. november 1918 udråbte Philip Scheidemann fra SPD republikken Tyskland i Berlin, og den 11. november 1918 underskrev finansminister Mathias Erzberger våbenstilstandsaftalen med ententemagterne.⁹

Det var med våbenstilstand på præsident Wilsons præmisser i udsigt, at de dansksindede nordslesvigeres leder H. P. Hanssen den 23. oktober 1918 stillede krav om en løsning af det slesvigske spørgsmål på grundlag af den nationale selvbestemmelsesret i den tyske rigsdag. Nølede godkendte den tyske udenrigsminister Solf dette krav overfor H. P. Hanssen den 14. november. Den 16-17. november afholdt den nordslesvigske vælgerforening tilsynsrådsmøde på Folkehjem i Aabenraa, hvor et stort flertal stod bag ønsket om én folkeafstemning i Nordslesvig – nord for en grænse syd om Tønder og nord om Flensborg – og med mulighed for sognevis afstemning syd for denne linie. Gennem den danske regering blev det slesvigske spørgsmål herefter rejst overfor ententemagterne på fredskonferencen i Paris i foråret 1919.¹⁰

Under revolutionen i november 1918 blev der dannet soldater- og arbejderråd, som havde fødevarerforsyningen som primært arbejdsområde. Rådene havde dog så kort en levetid, at de aldrig fik afgørende indflydelse på fødevarer-situationens karakter. Revolutionens hurtige uddøen og SPD's overtagelse af magten betød, at det tyske krigsøkonomi foreløbigt blev opretholdt. Reguleringerne, rationeringerne og maksimalpriserne kunne ikke uden videre ophæves. Således skrev lederen af Kriegswirtschaftsamt Slesvig-Holsten til samtlige Kriegswirtschaftstellen i provinsen den 11. november 1918: »Krigsamtstaben meddeler hermed, at af hensyn til levnedsmiddel- og kulforsyningen, samt demobiliseringen, skal tjenesten opretholdes i fuld omfang, herunder også de enkelte Kriegswirtschaftstellen.«¹¹

Den tyske demobilisering i foråret 1919 var præget af voldsomme uroligheder samt strejker i de tyske storbyer og kulminedistrikter, hvor hjemvendte soldater krævede deres arbejde tilbage. Mange af de hjemvendte soldater blev faktisk genansat i deres gamle arbejde, men prisen var stigende lønninger.¹² I Slesvigområdet forstærkedes denne udvikling af forventningen om overgangen til dansk styre og økonomi. Den mere værdifulde danske kronemønt blev i løbet af foråret 1919 indført som måleenhed for handel med ejendomme og spredte sig efterhånden til enhver form for handel, med pris- og lønstigninger til følge. Landarbejderne krævede deres lønninger udbetalt i danske kroner, men landmændene måtte fortsat sælge afgrøder til maksimalpriser i tyske reichsmark. Sortbørshandelens højere priser blev uimodståelig for landmændene, og smughandelen tog voldsomt til.

Samtidig gav Nordslesvigs forventede overgang til dansk styre anledning til

betydelig økonomisk spekulation. Fra 1. januar til 1. oktober 1919 etablerede 65 firmaer sig i Haderslev by, og cirka 4.000 nye tilflyttere pressede ejendomspriserne i vejret. I Aabenraa var 40 nye firmaer tilmeldt handelsregistret i perioden fra 1. oktober 1918 til 1. juli 1919, i Sønderborg 32. Indlån i de nordslesvigske banker steg fra 132 millioner mark i december 1918 til 287 millioner mark i december 1919.¹³ Det var tysk kapitalflugt fra finansminister Erzbergers skatteprogram og spekulation i den kommende valutaregulering, der her sås udfoldet. Trafikken over den nordlige grænse til Danmark tog også til. Her kunne der gøres indkøb af ellers utilgængelige varer, som efterfølgende kunne sælges med god fortjeneste i Nordslesvig. Dertil kom, at mange nordslesvigere optog kronelån i Danmark for med den værdifulde kronemønt at kunne afløse deres gæld i tyske mark. Der blev optaget lån på den konto for omtrent 60 millioner kroner i 1919.¹⁴

CIS og H. P. Hanssen

Fredstraktaten fra Paris blev underskrevet af Tyskland om end i protest den 28. juni 1919. Resultatet af traktaten blev for Slesvigs vedkommende to folkeafstemninger. Én en-bloc-afstemning i området ned til en linie syd om Tønder og nord om Flensborg, og én distriktsvis afstemning i Mellemslesvig. Til at gennemføre afstemningerne blev *Commission internationale de Surveillance du plebiscite au Schleswig* (CIS) nedsat. Som omtalt skulle kommissionen udover at gennemføre afstemningerne stå for den daglige administration af området. Dertil kunne kommissionen om fornødent erstatte tyske myndigheder og lade sig bistå af tyske og danske rådgivere, valgt blandt den stedlige befolkning. Kommissionen havde kun almindelig forvaltningsmyndighed, og Tyskland beholdt sin suverænitét over afstemningsområdet, indtil en ny grænse var fastlagt. Dette skulle blive årsag til mange praktiske problemer i forbindelse med Nordslesvigs indlemmelse i Danmark.¹⁵

H. P. Hanssen var i maj 1919 indtrådt som minister i det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender på opfordring af statsminister Zahle. Da CIS i august 1919 samledes i København for at udarbejde et reglement for afstemningerne samt udpege embedsmænd og rådgivere, blev det midlertidige ministerium den vigtigste samarbejdspartner for kommissionen. Fødevarerforsyningen var en af de første berøringsflader mellem CIS og det midlertidige ministerium, og i august 1919 forsøgte de to parter at udarbejde en model for forsyningsforholdene i afstemningstiden. Fødevarerforsyningen til afstemningsområdet lå H. P. Hanssen meget på sinde, og han har formentlig betragtet fødevaremangel som et problem, der kunne medføre sociale uroligheder i afstemningsområdet og i værste fald forhindre afstemningernes afholdelse.

Den 20. august 1919 kunne H. P. Hanssen overfor Rigsdagspartiernes søn-

Fig. 3. Minister for sønderjyske anliggender H. P. Hanssen. (1862-1935). Som minister i perioden juni 1919 til marts 1920 udrettede H. P. Hanssen med sine to medarbejdere et stort arbejde for genforeningens praktiske udførelse. Også fødevarerforsyningen i afstemningsområdet fik ministerens opmærksomhed. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

derjyske udvalg berette, at en deputation fra Flensborg havde været hos ham for at tale om ernæringsforholdene. Deputationen havde udtalt frygt for, at fødevarerpriserne ville stige til kroneniveau, når CIS overtog styret. Det ville betyde priser 2-3 gange så høje som de nuværende. Deputationen havde derfor foreslået, at de tyske rationeringer og maksimalpriser blev opretholdt til fordel for forbrugerne under CIS' styre. Dette synspunkt kunne H. P. Hanssen tilslutte sig. Men han mente også, at basale livsforbrugsvarer som kød, brød, smør, margarine og gryn skulle tilføres fra Danmark. I så fald ville der opstå et tab i forhold til indkøbet af danske varer til kronepriser. I Versaillesstrakten var det blevet fastlagt, at omkostningerne ved CIS' administration af afstemningsområdet skulle deles ligeligt af Danmark og Tyskland. Det måtte

også gælde for forsyningerne til afstemningsområdet, og udligningen af det omtalte tab skulle derfor deles af Danmark og Tyskland. H. P. Hanssen havde talt med flere medlemmer af CIS, der også kunne tilslutte sig opretholdelsen af de tyske rationeringer og maksimalpriser.¹⁶

Landråd Böhme fra Tønder Kreds blev i august 1919 udpeget til den tyske regerings repræsentant overfor CIS. Böhme var dermed også repræsentant i spørgsmålet om ernæringsforhold sammen med den af Tyskland i april 1919 udnævnte statskommisær for Slesvig, Adolf Köster. Den 29. august berettede H. P. Hanssen overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, at han med landråd Böhme havde opnået en foreløbig aftale om gensidige leveringsforpligtelser. Aftalen indebar, at afstemningsområdet blev selvforsynende med brødkorn og samtidig fritaget for aflevering af brødkorn til Reichgetreidestelle. Derimod skulle afstemningsområdet aflevere kvæg til det tyske *Viehhandelsverein* efter det gennemsnit, der leveredes over hele Tyskland med fradrag af kvæg til afstemningsområdets eget forbrug. Til gengæld ville Tyskland forsyne afstemningsområdet med sukker og kul i hele afstemningsperioden. Det ville, sagde H. P. Hanssen, være en særdeles fordelagtig ordning, da man for et forholdsvist lille antal kvæg ville få sikkerhed for kul- og sukkerforsyning.¹⁷

Ideen om selvforsyning og compensation som grundlag for en ordning er formentlig udviklet gennem det midlertidige ministeriums samarbejde med CIS. Ministeriet og CIS havde en fælles interesse i at holde ernærings- og forsyningsspørgsmålet adskilt fra nationale interesser i afstemningsområdet, hvilket netop var formålet med selvforsyning og compensation. Men det var langt fra uden problemer at nå til en gensidig anerkendelse af dette princip og senere også at få ordningen til at fungere efter hensigten. Som den flensborgske deputation havde fremført overfor H. P. Hanssen, var prisstigninger på fødevarer som følge af kronemøntens udbredelse et stort problem, som heller ikke selvforsyning og kompensationsprincippet kunne løse.

Varebeslaglæggelser

Den internationale Kommission skulle, som i alle andre forhold, finde en neutral balance mellem de danske og tyske synspunkter omkring forsyningssituationen. Det skulle blive en svær balanceakt. Toldgrænsen blev et ømtåleligt problem for CIS, fordi toldgrænseforholdene hang nært sammen med suverænitetsforholdene i afstemningsområdet. Som omtalt beholdt Tyskland den egentlige suverænitet over afstemningsområdet, indtil den formelle grænse-notifikation af 15. juni 1920. På forespørgsel af H. P. Hanssen havde CIS tidligt afvist, at der kunne indføres toldfrie varer fra Danmark i afstemningstiden. Toldgrænsen ville forblive ved Kongeåen, indtil Danmarks overtagelse af administrationen af hensyn til den fortsatte tyske suverænitet. Det betød, at

fødevarer fra Danmark ikke uden videre kunne tilføres afstemningsområdet. Ifølge H. P. Hanssen var varelagre ophobet i Kolding med henblik på indførsel til Nordslesvig, hvor de fleste varelagre var tomme og behovet for nye tilførsler stort.

De tyske myndigheder var af en anden opfattelse. I august 1919 blev flere varelagre i Nordslesvig beslaglagt med den begrundelse, at de var samlet med henblik på senere fordelagtige danske salgspriser. H. P. Hanssen bad CIS om at hindre beslaglæggelserne, og kommissionen foranledigede et møde mellem H. P. Hanssen og den tyske statskommissær Köster. Det resulterede i, at beslaglæggelserne af varelagre hos den i Nordslesvig hjemmehørende handelsstand ophørte, og de beslaglagte varer blev frigivet. Derimod blev beslaglæggelser fra firmaer, der havde bosat sig i Nordslesvig siden den 1. oktober 1918, ikke frigivet.¹⁸ Vareophobning var et reelt problem i de områder af Tyskland, der enten var besat eller stod overfor en ændring af statstilhørsforhold.¹⁹ Adolf Köster havde med rette sat ind overfor dette fænomen for at forhindre spekulative gevinster ved overgangen til Danmark. Men hvornår var der tale om hamstring med henblik på økonomisk gevinst ved overgangen, og hvornår var der blot tale om, at handelsstanden holdt sine varelagre tilstrækkeligt fyldte med henblik på regulært salg til befolkningen? Beslaglæggelserne var et godt eksempel på, hvorledes den statsretslige overgangsperiode gjorde forsyningsforholdene vanskelige at kontrollere.

Flensborg-mødet

I september 1919 foranledigede det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender nedsættelsen af en dansk 5-mandskommission med ernærings-situationen i afstemningsområdet som arbejdsfelt. Kommissionen bestod af de af CIS designerede landråder A. Karberg, Sønderborg, redaktør Kresten Refslund-Thomsen, Aabenraa og grev O.D. Schack, Tønder, samt tandlæge og senere amtsforvalter J. Smidt fra Haderslev og sidst professor i fysiologi ved Landbohøjskolen, medlem af det danske ernæringsråd og statens brødkornsadministration Holger Møllgaard.

Den 4. oktober 1919 blev et møde mellem 5-mandskommissionen, det midlertidige ministerium og lokale tyske myndigheder arrangeret af CIS. Mødet fandt sted i Flensborg, og fra tysk side deltog statskommissær Köster, flensborgske senatorer, de fem nordslesvigske landråder og repræsentanter fra *Provinzial Fettstelle* i Kiel. Sidstnævnte institution havde ansvar for distributionen af fedtstof i provinsen. Det viste sig på mødet, at kredsmyndighederne i Haderslev, Sønderborg, Aabenraa og Tønder på hver deres måde kompenserede landmændene økonomisk for forskellen mellem tyske maksimalpriser og danske kronepriser for på den måde at tilskynde afleveringerne af kvæg til

kredsene. Det blev fra tysk side stærkt kritiseret, men 5-mandskommissionen fastholdt, at hvis ikke landmændene blev økonomisk kompenseret, ville afleveringspligten aldrig blive opfyldt. De enkelte kredse fik derfor også lov til at fortsætte denne politik.

Landråderne havde til mødet medbragt talmateriale fra de enkelte kredsers ernæringsadministrationer. Ved en sammenholdning af dette talmateriale blev deltagerne enige om, at afstemningsområdet producerede tilstrækkeligt med fødevarer til både at forsyne sig selv og til at sende sydpå som kompensation for kul, sukker og bygningsmaterialer. Der fandtes et ugentligt overskud på 390 stykker kvæg à 600 pund, som kunne udføres til Tyskland. Ligeledes kunne der udføres 36.000 pund smør ugentligt fra afstemningsområdet. Denne udførsel ville i tyske maksimalpriser svare til to millioner mark om måneden. Problemet var, at alene afstemningsområdets månedlige kulforbrug udgjorde en værdi af tre millioner mark, hvortil kom forbrug af sukker og byggematerialer. Det var således ikke muligt at udføre så mange varer fra afstemningsområdet, som der var behov for at indføre fra Tyskland. Alligevel enedes deltagerne om, at kompensationsmetoden, kvæg og smør for kul og sukker, var en ønskelig ordning. De ovennævnte udførselsmængder, 390 stykker kvæg og 36.000 pund smør om ugen, blev derfor fastholdt.²⁰ Når deltagerne kunne enes om denne ordning, var det fordi princippet om selvforsyning og kompensation var en national neutral løsning. Ingen befolkningsgrupper blev særligt begünstiget ved ordningen og samtidig kunne ordningen ikke udnyttes i den nationale propaganda. Derfor kunne også CIS stå inde for ordningen. Der var imidlertid mange løse ender i aftalen – ikke mindst det ulige kompensationsforhold, og modsat hensigten blev alle leveringer indstillet efter den 4. oktober.

Forsyningsens kerneproblemer

På baggrund af leveringernes indstilling tog det midlertidige ministerium initiativ til en konference om levnedsmiddelspørgsmålet i København den 5.-6. november 1919 med deltagelse af repræsentanter for den danske regering og 5-mandskommissionen.²¹ 5-mandskommissionen havde til konferencen udarbejdet et forslag til en ordning af levnedsmiddeladministrationen, hvor de to alvorligste problemer i afstemningsområdets forsyning blev skitseret. Det første problem var ifølge 5-mandskommissionen uforenelige interesser hos forbrugere og producenter. De tyske maksimalpriser måtte opretholdes af hensyn til forbrugerne, eller de forsørgelses-berettigede, som det tyske krigsøkonomiske væsen benævnte folk uden direkte adgang til landbrugsprodukter. Men de tyske maksimalpriser betød også, at landmændenes incitament til at sælge deres produkter på det sorte marked til langt højere priser var meget stort. 5-mandskommissionen foreslog derfor, at den danske stat efterbetalte land-

mændene differencen mellem tyske og danske priser på brødkorn, når Danmark overtog administrationen. Dog kun for det korn, der var afleveret før administrationsovertagelsen og endnu ikke brugt. En sådan efterbetaling fra Danmark krævede en bevilling på 1,5 millioner kroner fra den danske stat, hvis der regnedes med en periode på tre måneder til dansk overtagelse af administrationen.

Med hensyn til kvæg-for-kul-ordningen var det, som omtalt på mødet den 4. oktober, ikke muligt at udføre tilstrækkeligt med fødevarer fra afstemningsområdet til Tyskland til at udligne værdien af kul- og sukkertilførsler. Her pegede 5-mandskommissionen på den mulighed, at Danmark trådte hjælpende til og kompenserede Tyskland for kulleverancerne med korn eller margarine. Det var meget vigtigt, at afstemningsområdet så vidt muligt opretholdt sin selvforsyning med fødevarer og ikke sendte større mængder fødevarer sydpå.

Om det andet alvorlige problem i afstemningsrådets forsyning skrev 5-mandskommissionen: »under hensyn til, at samtlige repræsentanter stærkt fremhævede, at der herskede den største lovløshed i afstemningsområdet, specielt med hensyn til forordningen vedrørende levnedsmidler, er man enedes om nødvendigheden af, at de tyske former saa snart som gørligt afløses af danske, der menes at ville kunne vente større lydighed hos befolkningen og tillige vil frembyde større muligheder for områdets levnedsmiddelforsyning, fordi der derved opnaas intimere tilknytning til den kongerigske administration.«²² Her blev der peget på mistilliden til de tyske statsreguleringer og det magtpolitiske tomrum, der eksisterede i afstemningsområdet. Dette tomrum skulle snarest udfyldes af danske regler og administration for at rette op på lovløsheden. Problemet var imidlertid, at hvis folkeafstemningerne skulle tages alvorligt, kunne der ikke indføres danske regler og administration, før afstemningerne var afholdt. Der var til gengæld ingen tvivl om, at zone 1 ville have dansk flertal, og derfor var befolkningen også begyndt at indrette sig på indlemmelse i Danmark. Princippet om national neutralitet i den daglige administration af afstemningsområdet var på mange måder uforenelig med de faktiske tilstande.

Professor Møllgaards mandat

Professor i fysiologi Holger Møllgaard blev med sin ekspertise og myndighed en hovedperson i planlægningen og udførelsen af afstemningsrådets forsyningsadministration.²³ Professor Møllgaards rapporter og indberetninger til CIS og de danske myndigheder er et centralt kildemateriale til denne bihistorie om folkeafstemningen i Slesvig 1920.

Professor Møllgaard var et oplagt emne som rådgiver for CIS i forsynings-

Fig. 4. Professor i Fysiologi ved landbohøjskolen og ernæringsrådgiver for CIS Holger Møllgaard. (1885-1973). Professor Møllgaard blev den ledende skikkelse i afstemningsområdets forsyningsadministration. Hans ekspertise og handlekraft aftvang respekt og anerkendelse fra både CIS, de tyske myndigheder og den lokale befolkning. Foto: Det kgl. Bibliotek.

spørgsmål, men i Versailles-traktatens bestemmelser stod, at rådgivere skulle findes i den hjemmehørende slesvigske befolkning. Det gav de tyske ernæringsmyndigheder grund til at modsætte sig udnævnelsen af Møllgaard som repræsentant i ernæringsadministrationen. Både det midlertidige ministerium og CIS fastholdt dog Møllgaard som kandidat, og den 24. november 1919 gav de tyske myndigheder sig. Da var forsyningsituationen i afstemningsområdet yderligere forværret, hvilket også var årsag til de tyske myndigheders accept af Møllgaard.

Forhandlingerne skulle optages, men den forværrede situation nødvendiggjorde en revidering af 5-mandskommissionens forhandlingsoplæg. Den 26. november 1919 redegjorde H. P. Hanssen og Holger Møllgaard i fællesskab for

et revideret udkast til en levnedsmiddelordning i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Professor Møllgaard ridsede endnu engang problemerne i afstemningsområdet ernærings- og forsyningsforhold op. På grund af mangel på kraftfoder var smørproduktionen stærkt faldende, og selv områdets eget forbrug kunne vanskeligt opfyldes. Kul- og sukkerleverancer fra Tyskland var, med undtagelse af leverancer til Flensborg, minimale. De gældende maksimalpriser blev omgået på alle mulige måder. Smør blev solgt til 25-50 mark pr. pund, mens den officielle maksimalpris var 11,20 mark pr. pund. Priserne på alle varer i handelen steg voldsomt. Kerneproblemet var, at: »Fristelsen til at tilbageholde varerne eller sælge dem i smughandel er saa uhyre stor, at det ikke er underligt, at begge dele sker i stor udstrækning. Der menes, at der er dels opfodret og dels solgt i smughandel saa meget brødkorn, at afstemningsområdet ikke længere vil kunne forsyne sig selv høstaaret ud.«²⁴

Udførsel af fødevarer fra afstemningsområdet måtte frem for alt standses. Det krævede en fuldstændig afspærring af hele afstemningsområdet ved forøget grænsepatruljering. Med hensyn til landmændenes afleveringsincitament var det nødvendigt, at de sønderjyske landmænd fik det brødkorn, de afleverede til afstemningsområdets eget forbrug, betalt i kroneværdi 25 kroner pr. 100 kilo korn. Det ville koste 500.000 kroner i måneden, og hvis der blev regnet med en overgang til dansk styre den 1. april 1920 i alt to millioner kroner. Kvæget måtte landmændene til gengæld aflevere til tysk maksimalpris med en mindre kompensation fra kredsen. Da afstemningsområdet ikke kunne levere tilstrækkeligt med varer til gengæld for tyske kul, måtte den danske stat træde til og kompensere Tyskland for kultilførslerne ved at levere korn hertil. Det ville koste staten 700.000 kroner. Fødevarer måtte tilføres afstemningsområdet fra Danmark, men uden at forhøje priserne yderligere – blandt andet margarine til en værdi af 1.320.000 kroner over de fire måneder. Sammenlagt en udgift på 4.020.000 kroner for den danske stat.

Det sønderjyske udvalg stemte for bevillingen, da de uholdbare forhold i afstemningsområdet talte for det, og Møllgaard kunne tage mere end 4 millioner kroner med til forhandlingerne med CIS og de tyske myndigheder. At bevillingen kunne skabe vanskeligheder, var Møllgaard klar over. Som han skrev i sin beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg i april 1920 om forhandlingerne med de tyske repræsentanter: »Hvis dette forslag kunde gennemføres, maatte det ventes at hidføre en væsentlig forbedring i hele forsyningsituationen for den nordslesvigske befolkning. Man var imidlertid ikke blind for, at forslaget i virkeligheden krævede en overenskomst imellem den danske og tyske regering med den internationale kommissions tilslutning, ligesom man heller ikke manglede blik for, at forslaget indeholdt saadanne bestemmelser, som muligvis kunde møde ret stærk modstand fra tysk side, idet

de kunde opfattes som forsøg paa at paavirke afstemningen til gunst for Danmark.«²⁵ Men hensynet til opretholdelsen af den sociale og politiske ro vejede ifølge Møllgaard tungere end hensynet til den nationale neutralitet i fødevarerforsyningen.

CIS' principerklæring

I perioden fra den 14. til den 23. december 1919 førte professor Møllgaard forhandlinger med den af Tyskland udnævnte ernæringsrådgiver Willy Iversen, Munkbrarup, repræsentanter fra nordslesvigske landboforeninger og kredse, samt regionale tyske ernæringsmyndigheder. Den 22. december 1919 lå et fælles forslag til en levnedsmiddelordning klar til CIS, underskrevet af ernæringsrådgiverne Møllgaard og Iversen, statskommisær Köster, landråd Siemon, Aabenraa, formand for Schleswig-Holsteinischen Viehhandelsverein samt M. C. Bartels fra Provenzial Fettstelle i Kiel. Det fælles forslag var et fempunkts program, der stort set svarede til Møllgaards oplæg af 26. november. Via sin ekspertise, det grundigt forberedte oplæg, mandatet fra København og uforbeholden tillid fra CIS var Møllgaard blevet den ledende skikkelse i forsyningsplanlægningen. Punkt ét handlede om en fuldstændig afspærring af afstemningsområdet til lands og til vands, således at udførsel af fødevarer blev standset. Punkt to omhandlede misforholdet mellem de gældende tyske maksimalpriser på korn og det øvrige prisniveau. Dette misforhold skulle udlignes ved, at landmændene fik erstatning i kronemønt for det korn, de havde leveret til Reichgetreidestelle inden 15. februar 1920, og som endnu ikke var blevet brugt, når dansk administration blev indført. Stod landmanden i resistance med kornafleveringen, når dansk administration blev indført, ville de resterende mængder leveringspligtigt korn kun blive betalt i tyske maksimalpriser. Punkt tre sagde, at de tyske maksimalpriser på brødkorn måtte bestå på forbrugssiden. Punkt fire, at det til Viehhandelsverein afleverede kvæg skulle betales i tyske maksimalpriser med tillæg for huden. Punkt fem, at indtil dansk suverænitet var indtrådt, bestod Tysklands leveringsforpligtelser med hensyn til kul, sukker og byggematerialer. Afstemningsområdet skulle til gengæld forpligte sig til at levere det kvæg, der ikke var blevet afleveret i tiden fra 1. august 1919 til 31. januar 1920. Ved at levere 1.900 stykker kvæg om ugen i de første syv uger af 1920 skulle denne resistance indhentes. Dertil kom levering af 390 stykker kvæg og 36.000 pund smør om ugen indtil den danske administrationsovertagelse.²⁶

Kvægtællingen af 1. december 1919 havde vist, at der befandt sig 264.148 stykker kvæg i afstemningsområdet. Det var 20.235 flere, end der havde været den 1. september samme år. Forøgelsen kunne ikke skyldes naturlig vækst alene, men beroede på, at betydelige mængder kvæg var drevet op sydfra for

at blive solgt til kronepriser. Den mængde kvæg der ikke var blevet afleveret, udgjorde kun 11.737 stykker. Den samlede levering frem til den 1. juni 1920 til kredsenes egen forsyning, til Flensborg og til compensation for kul fra Tyskland, ville kun udgøre 7-8% af den samlede kvægmængde i afstemningsområdet. Af den grund mente professor Møllgaard ikke at kunne afvise det tyske krav på kvægestancerne.²⁷ Aftalen blev imidlertid taget ilde op i den sønderjyske presse. At Nordslesvig skulle levere 11.737 stykker kvæg til Tyskland, forekom aldeles urimeligt, da Tyskland ikke havde leveret kul siden oktober 1919.²⁸ CIS måtte indkalde de designerede landråder og repræsentanter for landboforeningerne til møde med kommissionen og ernæringsrådgiverne den 6. januar 1920. Generalsekretær Brudenell-Bruce indledte mødet med at oplæse en erklæring af CIS. Om det overordnede princip bag CIS' fødevarepolitik udtalte Brudenell-Bruce: »Det er den internationale kommissions bestemte intention, ikke at tillade spørgsmål om fødevareforsyning eller rent kommercielle emner at hindre udførelsen af en fri og retfærdig afstemning.«²⁹ Det fremlagte forslag til forsyningsordningen var det bedst egnede under de nuværende omstændigheder til at opfylde denne principerklæring, og CIS havde stor tillid til de to ernæringsrådgivere, erklærede Generalsekretæren.

Dansk korn til afstemningsområdet

Angrebene fra den sønderjyske presse kunne da også snart forstumme. Viehandelsverein havde under forhandlingerne i december 1919 fortalt professor Møllgaard, at der fra fredskonferencen i Paris var sendt en note til den tyske regering, som forbød Tyskland at rekvirere kvæg i afstemningsområderne. Det var grunden til, at Viehandelsverein havde indstillet inddrivelsen af kvæget. Møllgaard bad CIS om at fremskaffe denne note fra fredskonferencen. Den 7. januar kom der telegram fra Paris med et bekræftende svar. De tyske myndigheder var blevet påbudt at afholde sig fra ethvert indgreb i afstemningsområdernes økonomiske liv, herunder også rekvisitioner af fødevarer, indtil besættelsen med allierede tropper fandt sted. Det betød, at de 11.737 stykker kvæg Tyskland mente at have krav på, kunne forblive i afstemningsområdet.

Den 10. januar 1920 blev ratifikationerne af Versaillestraktaten endelig udvekslet i Paris, og samme dag bestemte CIS, at afstemningerne i Slesvig skulle afholdes 10. februar og 14. marts. En række anordninger angående praktiske forhold i CIS' regeringstid blev udstedt samme dag. Her i blandt anordning nr. 19 om oprettelsen af et tilsynsråd for befolkningens forsyning med levnedsmidler. Rådet skulle beskæftige sig med »spørgsmaal vedrørende afstemningsomraadet forsyning med levnedsmidler, kul og byggematerialer samt leveringen fra afstemningsomraadet til Tyskland af kvæg og smør i henhold til

vedføjede overenskomst«. Tilsynsrådets to medlemmer var professor Holger Møllgaard og gårdmand Willy Iversen.

To dage senere, den 12. januar 1920, fulgte i anordning nr. 20, en overenskomst mellem CIS og den tyske regering om afstemningsområdets forsyning med varer fra Tyskland. Den tyske regering skulle levere kul, sukker, cement og andre byggematerialer til afstemningsområdet. Til gengæld ville CIS pålægge de enkelte kredse at aflevere så meget kvæg, at der samlet blev udført 390 stykker kvæg om ugen fra afstemningsområdet til deling mellem Flensborg by og Tyskland. Værdien af kvæget skulle svare til værdien af det indførte kul. Men, »skulde værdien af det fra Tyskland indførte kul overstige værdien af de 390 stykker kvæg, skal kommissionen dække værdidifferencen ved udførsel af andre landbrugsprodukter.«³⁰ Det blev det i praksis fungerende princip, og CIS sendte gennem hele deres regeringstid dansk margarine til Tyskland for at udligne værdidifferencen mellem det indførte kul fra Tyskland og det udførte kvæg fra afstemningsområdet.

Kornordningen og selvforsyningsprincippet var ikke nævnt i aftalen. Det skyldtes, at den tyske regerings repræsentant Böhme og statskommissær Köster havde afvist professor Møllgaards forslag om efterbetaling i kronepriser til de nordslesvigske bønder. Forslaget var blevet sendt til regeringen i Berlin, og her blev kornordningen afvist, fordi regeringen anså ordningen for at have væsentlig indflydelse på afstemningsresultatet. På et ekstraordinært møde i København den 24. januar 1920 mellem CIS, tilsynsrådet og den danske regering blev det i stedet aftalt, at CIS købte korn ved den danske regering til forsyning af de forsørgelsesberettigede i afstemningsområdet. Prisen skulle være i overensstemmelse med de eksisterende tyske maksimalpriser og det tab, den danske regering herved fik, skulle senere deles ligeligt mellem Danmark og Tyskland. 6.380 hkg rugmel og 3.170 hkg hvedemel blev dagen efter sendt fra danske kornlagre til afstemningsområdet, svarende til 14 dages forbrug. På den måde lavede CIS to særskilte aftaler med henholdsvis Tyskland og Danmark, i stedet for én samlet aftale. En kvæg for kul aftale med Tyskland og en kornaftale med Danmark. Dette var en simpel nødvendighed for at forsyningerne til afstemningsområdet ikke skulle ophøre, men også et bevis for, hvor svært det var at skabe en samlet og national neutral forsyningsaftale.

I februar tilførtes 12.459 hkg rug og 10.030 hkg hvede fra Danmark, som blev malet på nordslesvigske møller. I løbet af februar og marts 1920 forhandlede CIS med de tyske myndigheder om Tysklands indtræden i ordningen. I følge professor Møllgaards beretning fra april 1920 blev det aftalt, at Tyskland skulle levere 10.000 hkg korn månedligt, hvilket svarede til omtrent en tredjedel af afstemningsområdets forbrug.³¹ En sådan aftale findes imidlertid ikke i CIS' anordninger og synes dermed ikke at være blevet endelig vedtaget. Når

Fig. 5. Den internationale kommissions medlemmer ankommer til Flensborg banegård 25. januar 1920. Fra venstre telegrafdirektør Thomas Heftye, Norge, professor Paul Verrier – fransk rådgiver for CIS, besættelsestroppersnes øverstbefalende Admiral Sheppard, landshøvding Oscar von Sydow Sverige, kommissionens britiske formand Sir Charles Marling og frue, og sidst Paul Claudel kommissionens franske medlem. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Danmark fra start kunne levere korn til afstemningsområdet, var det fordi professor Møllgaard med bevillingen på 4 millioner kr. i november 1919 havde sikret sig en finansiell aftale med den danske stat. Nu kom denne bevilling til at dække korntilførsel til afstemningsområdet og ikke efterbetaling for brødkorn til nordslesvigske landmænd. Indtil videre kunne de nordslesvigske landmænd beholde deres brødkorn.

Folkeforsyningsrådet og afstemningstiden

Da Versailles-traktaten endelig blev ratificeret den 10. januar 1920, trådte CIS i funktion som øverste myndighed i afstemningsområdet. Slesvig var fra da af internationalt administreret afstemningsområde, og valgkampen gik i gang. Men på grund af de allierede besættelsestroppers forsinkede ankomst til afstemningsområdet, ankom CIS først til Flensborg den 25. januar.

Den 26. januar 1920 udstedte CIS anordning nr. 22 omhandlende Folkeforsyningsrådets myndighed. Det før omtalte tilsynsråd fik nu titlen *Folkeforsyningsrådet*, og dets myndighed blev udstrakt til alle dele af forsyningsituationen. Rådet fik uindskrænket magt på forsyningsområdet, og dets beføjelser var at sammenligne med det tyske Kriegswirtschaftsamts.

Efter anordningen fulgte en bekendtgørelse fra Folkeforsyningsrådet angående kvægafleveringerne. Her blev det fastslået, at afstemningsområdet skulle aflevere 6.662 stykker kvæg til Folkeforsyningsrådet over to måneder inden 15. marts 1920 med en gennemsnitlig vægt på 600 pund pr. styk. Kvæget skulle leveres til deling mellem Flensborg by og Tyskland til gengæld for tyske kullerancer. Desuden skulle der afleveres et antal kvæg til kredsenes eget forbrug. Kredsen skulle i første omgang betale for kvægafleveringerne og siden få udgiften refunderet af CIS.

I perioden fra den 26. januar og frem til 14. juni 1920 blev der udstedt 36 anordninger og bekendtgørelser af og om Folkeforsyningsrådet. Den 31. januar bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet en aftale med mejerierne i afstemningsområdet, hvori mejerierne forpligtede sig til så vidt muligt at forsyne befolkningen med 100 gram smør pr. person om ugen og med alle midler modarbejdede smughandel på mejerierne. Den 14. februar måtte smørrationen dog sættes ned til 50 gram pr. person om ugen, formentlig fordi store mængder smør var blevet brugt ved bespisningen af de mange tilrejsende, der havde opholdt sig i 1. zone for at afgive deres stemme den 10. februar. Den 31. januar bekendtgjordes de i afstemningstiden gældende maksimalpriser på basale fødevarer. Den 26. februar blev eksport af æg forbudt, indtil prisen igen var faldet til under 1 mark pr. æg. Den 6. marts blev hengemning og præservering af æg forbudt, og overtrædelse af forbudet kunne medføre bøder på op til 10.000 mark eller et års fængsel. Manglen på æg har tilsyneladende været alvorlig. Den 31. marts måtte overførsel af kvæg fra 2. til 1. zone forbydes med undtagelse af kvæg på ejendomme, der lå på grænsen.³²

Det fremgår tydeligt af Folkeforsyningsrådets bekendtgørelser, at spekulation og smughandel var et udbredt problem i det slesvigske afstemningsområde. Folkeforsyningsrådet havde ganske vist fået uindskrænket myndighed, men der foregik tydeligvis stadig mange transaktioner udenfor rådets rækkevidde.

Kvægafleveringsmodstand i Tønder kreds

Da der i januar 1920 blev slået en streg over kvægestancerne fra efteråret 1919, regnede CIS og Folkeforsyningsrådet med, at afleveringerne af de 6.662 stykker kvæg fra afstemningsområdet til Flensborg og Tyskland ville forløbe uden problemer. Det var også tilfældet i de fire østlige kredse Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Flensborg Landkreds. Her støttede landboforenin-

gerne Folkeforsyningsrådets anordninger.³³ I Tønder kreds var billedet et andet. *Schleswig-Holsteinischer Bauernverein*, der var oprettet under krigen som protestbevægelse mod tvangsafleveringerne, arrangerede i februar og marts 1920 flere protestmøder mod de nye afleveringsbestemmelser. Protesten gik på, at de fleste landejendomme på vestegnen var så små, at de ikke kunne medvirke i afleveringerne uden at miste op til halvdelen af deres besætning.³⁴ Professor Møllgaard deltog den 2. marts i et protestmøde i Tønder. Han foretog på mødet, at de små landmænd gik sammen om afleveringerne og udlignede afleveringerne kontant imellem hinanden. Møllgaard lovede desuden, at han ville arbejde for, at den danske stat betalte landmændene en godtgørelse for deres kvægafleveringer, når Danmark havde overtaget administrationen. Problemet var, at et sådan løfte ikke kunne gives offentligt, fordi: »vilde vi nu love Guld og grønne Skove, saa vilde Tyskerne med fuld Ret kunde fremhæve noget saadant som Forsøg paa Stemmekøb. Det vilde være en politisk Erklæring fra vor Side, en Erklæring som, vilde forhindre en hæderlig og ærlig Afgørelse.«³⁵ Nu var løftet dog alligevel givet.

I første omgang førte protesterne i Tønder kreds til udstedelsen af en anordning, hvor i Folkeforsyningsrådet fik fuldmagt til at påkræve kredsene at tvangsinddrive kvæget for landmændenes egen regning.³⁶ Det blev ifølge Møllgaards egen rapport ikke nødvendigt. Kort tid efter mødet den 2. marts begyndte afleveringerne fra Tønder kreds at blive opfyldt. Den 6. april 1920 fremviste Møllgaard resultaterne af kvægafleveringer pr. 6. marts 1920 for Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. 1.575 stykker kvæg var leveret til Flensborg by og 2.188 stykker kvæg var leveret til Tyskland. I alt var 3.763 stykker kvæg afleveret, hvilket var lidt over halvdelen af det i bekendtgørelsen af 26. januar fastsatte antal. Kvæget udgjorde en værdi af 2.969.246 mark. Danmark havde derudover leveret 150 tons margarine til en værdi af 2.400.000 mark til Tyskland som kompensation for kulleleverancer til afstemningsområdet. Tyskland havde således samlet modtaget leverancer til en værdi af 5.369.246 mark. Tyskland havde alene i perioden mellem den 10. januar og 10. februar 1920 leveret 20.728 ton kul til afstemningsområdet til en værdi af 4.145.702 mark.³⁷

Kronepriser på brødkorn og kvæg

Afstemningen i zone 2 den 14. marts var et vendepunkt for den administrative og praktiske forberedelse af de sønderjyske landsdeles indlemmelse i Danmark. Det var fortsat usikkert præcist hvor stor en del af afstemningsområdet, der skulle indlemmes i Danmark. Forslag om Flensborgs internationalisering og Tredje-linien hang stadig uafklaret i luften. Meget talte dog for, at hele zone 1 ville blive dansk, og forberedelser på indlemmelse af dette område blev fra

dansk side intensiveret. På den måde kunne det tyske forslag om en Tiedje-grænselinie nord om Tønder lide en stille død.

Også på forsyningsområdet var den 14. marts et vendepunkt. Professor Møllgaard kunne nu opfylde sine løfter til landmændene i Tønder. Den 19. marts 1920, fem dage efter afstemningen, lod han på den danske stats brødkornsadministrations vegne trykke en erklæring i den sønderjyske dagspresse. Heri stod, at landmænd bosiddende inden for det område, der blev dansk, ville få 60% af det brødkorn, de havde afleveret til Reichgetreidestelle og Folkeforsyningsrådet i høståret 1919-20 betalt efter den danske kornlovs priser. I tyske priser fik landmanden 4 kroner pr. 100 kilogram brødkorn, mens han i danske priser ville få 30 kroner pr. 100 kilogram. Differencen var således 26 kroner pr. 100 kilogram, som brødkornsadministrationen ville efterbetale for 60% af afleveringens vedkommende. Med hensyn til kvægafleveringer ville landmænd inden for det til Danmark tilfaldende område få 20 øre ekstra betaling pr. pund levende kød, de havde afleveret i henhold til anordningen af 26. januar 1920.³⁸ Dermed opfyldte professor Møllgaard sit løfte til landmændene i Tønder kreds og det ikke blot på kvægafleveringer, men også på aflevering af brødkorn. 26 kroner mere pr. 100 kilogram korn gjorde det unægtelig en fordel at bo på den danske side af grænsen. Men afstemningerne var afholdt, og erklæringen kunne ikke længere anklages for at være et forsøg på at påvirke stemmeafgivelserne.

Den 20. april 1920 kom Møllgaards erklæring om efterbetaling til de nord-slesvigske landmænd til drøftelse i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Efterbetalingen blev bragt i sammenhæng med et forslag om indførelse af 5.000 tons foderstoffer i form af majs og oliekgær til 1. zone. Foderstofferne skulle uddeles til landmændene i bytte for det brødkorn, de havde afleveret eller ville aflevere til kredsmyndighederne. Byttet med foderstoffer skulle ske efter danske kornlovspriser, og brødkorn, der ikke blev byttet med foderstoffer, skulle efterbetales kontant. Den samlede mængde brødkorn, der blev byttet med foderstoffer eller betalt i danske kornlovspriser, måtte ikke udgøre over 60% af det brødkorn, landmændene ville aflevere i høståret 1919-20. Møllgaard regnede med, at den samlede mængde afleverede brødkorn i høståret 1919-20 ville udgøre 180.000 hkg – 60% af denne mængde var 110.000 hkg, hvoraf 5000 tons skulle byttes med foderstoffer og 6.000 tons betales i danske priser. Operationen ville koste den danske stat 2.960.000 kroner. Forslaget blev vedtaget, og de små 3 millioner kroner bevilget.³⁹

Den 22. april bekendtgjorde Folkeforsyningsrådet, at alt afleveringspligtigt brødkorn i høståret 1919-20 skulle afleveres til kommunalforbundene inden den 10. maj 1920. Kornet ville blive betalt med 41 mark pr. 100 kilo rug og 46 mark pr. 100 kilo hvede, i danske priser omtrent 4 kroner pr. 100 kilo brød-

korn. Den danske stats efterbetaling på 26 kroner pr. 100 kilogram ville siden følge, men afleveringer efter den 10. maj ville ikke blive efterbetalt af den danske stat. Afleveringsincitamentet var ikke til at overse.

Besættelse og kronemønt

Afstemningen i zone 1 gav 75% danske stemmer og 25% tyske stemmer, og afstemningen i zone 2 20% danske og 80% tyske stemmer. Det var nu op til CIS at foreslå en grænselinie på baggrund af afstemningerne. Igen gik der længere tid end forventet, før en endelig afgørelse blev truffet – ikke mindst på grund af afsettelsen af regeringen Zahle og påskekrisen i Danmark sidst i marts 1920.

Kronemøntens indførelse i zone 1 var længe ventet, men også denne del af indlemmelsen i Danmark trak ud. Problemet var toldgrænsen, der ikke kunne flyttes fra Kongeåen før den endelige suverænitetsoverdragelse. Den danske regering frygtede, at hvis kronemønten blev indført før toldgrænsens flyttelse til den nye sydgrænse, ville varer fra Tyskland uhindret strømme ind i Nord-slesvig til de høje kronepriser. Men Tyskland nægtede, at toldgrænsen kunne flyttes før suverænitetsoverdragelsen. Enden på affæren blev, at grænsen mellem 1. og 2. zone blev fysisk afspærret, og zone 1 besat af danske styrker den 5. maj 1920. Kronemønten blev dernæst indført i zone 1 den 20. maj 1920.⁴⁰

Besættelsen og kronemøntens indførelse betød, at zone 1 og 2 blev administrativt adskilt. En række anordninger herom blev udstedt den 14. maj, herunder adskillelsen af forsyningsadministrationen. Forsyningsadministrationen i zone 1 ville overgå til ernæringsinspektoratet i Aabenraa, der overtog alle rettigheder og forpligtelser fra Folkeforsyningsrådet. Folkeforsyningsrådet beholdt forsyningsadministrationen i zone 2 samt administration af kulforsyningen i både zone 1 og 2. Folkeforsyningsrådet skulle påse, at der i tidsrummet 15. maj til 31. juli 1920 blev tilført zone 1 15.000 tons kul. Willy Iversen blev øverste leder af Folkeforsyningsrådet, mens professor Holger Møllgaard blev leder af ernæringsinspektoratet i Aabenraa.

Mens Folkeforsyningsrådets anordninger om forsyningsforhold forblev i kraft i zone 2, blev en række nye anordninger udstedt for zone 1. Handelen med kød, svin, kalve, fisk, havre, byg, margarine og smør blev sat fri. Det vil sige, at afleveringspligt og rationeringer ophævedes. Dog skulle det af 26. januar bestemte antal kvægafleveringer opfyldes. Den før omtalte brødkornsordning trådte i kraft den 20. maj. Landmændene ville få 4 kroner pr. 100 kilo brødkorn i betaling fra de nye amter. Ernæringsinspektoratet i Aabenraa ville efterfølgende efterbetale 26 kroner pr. 100 kilo for 60% af den samlede brødkornslevering. Maksimalpriser på korn, mel og brød blev fastsat i samme anordning. Bagere måtte sælge rugmel til forbrugerne for højst 21 øre kiloet og hvedemel for 64 øre kiloet. Rugbrød måtte ikke sælges for over 24 øre kiloet.⁴¹

Fig. 6. »Vi forlanger Toldgrænsen flyttet og Kronemøntens Indførelse.« Demonstration på Gravene i Haderslev omkring april 1920. Kronemønten blev allerede i foråret 1919 uofficielt indført som måleenhed for handel ogandel i Nordslesvig. Det skabte meget skæve løn- og prisforhold, hvilket gav anledning til protester i Nordslesvig. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

Til sammenligning var de gamle maksimalpriser for rugmel i detailhandel 1,05 mark pr. kilogram og for hvedemel 1,19 mark pr. kilogram. I maj 1920 var markkursen gennemsnitlig 14 kroner for 100 mark. Omregnes de gamle maksimalpriser til kronepriser, var det 14 øre pr. kilo rugmel og 17 øre pr. kilo hvedemel. Kronemøntens indførelse betød, at prisen på rugmel steg med 7 øre pr. kilo og prisen på hvedemel med 47 øre pr. kilo, hvilket var prisstigninger på omtrent 50% og 150%.

Prisstigningerne på brødkornsmel var udtryk for en generel tendens. Da kronemønten var indført den 20. maj, steg priserne i zone 1 eksplosivt. Frigivelsen af handelen for en lang række varer, afspærringen af grænsen til både syd og nord samt kronemøntens højere værdi var årsag til den eksplosive stigning. På den baggrund blev der iværksat generalstrejke fra den 3.-15. juni blandt arbejderne i købstæderne. Arbejdernes krav var 2 kroner i timeløn, hvilket var en højere løn end den danske standard på 1,60 kroner i timen. CIS reagerede den 7. juni med at udstede en anordning om oprettelsen af prisreguleringskommissioner i hvert amt, der skulle sørge for, at fødevarepriserne

ikke oversteg de i Danmark gældende maksimalpriser. Den 12. juni lykkedes det at nå frem til et forlig. Arbejderne skulle have løn efter den i Danmark gældende overenskomst. Til gengæld ville arbejdsgiverne tilstræbe, at forbrugspriserne blev holdt nede på et tilsvarende niveau. Den 15. juni 1920 genoptog arbejderne deres arbejde. Samme dag notificeredes den nye grænse af ambassadørrådet i Paris, og suveræniteten over Nordslesvig blev overført til Danmark. I anordning nr. 159, den sidste af slagsen, bekendtgjorde CIS, at dens myndighed fra og med den 16. juni 1920 var ophævet.⁴²

Regnskabet og udligningen

I december 1920 fremlagde professor Møllgaard statens brødkornsadministrations regnskab for ernæringsordningen i det slesvigske afstemningsområde overfor landbrugsministeriet. Den samlede bevilling fra Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg til ernæringsforholdene i afstemningsområdet var 7.020.000 kroner. 4.020.000 kroner blev bevilget den 26. november 1919 og 3.000.000 blev bevilget den 20. april 1920. Udgifterne kunne samlet gøres op til 6.089.000 kroner, og der var 931.000 kroner i overskud. Regnskabet så ud som vist nedenstående.

Udgifter til ernæringsordningen i afstemningsområdet januar-juni 1920

Art	Udgift
Efterbetaling på Korn	1.245.366,30
Ombytning af Vintersæd	121.602,66
Efterbetaling på Kvæg	889.104,55
Sønderjyllands vareforsyning	
Margarine	1.815.575,96
Rugmel	173.974,95
Hvedemel	200.260,65
Hvede	344.699,66
Rugmel	594.017,99
Kul	326.359,85
Diverse varer	64.758,20
Diverse omkostninger	70.206,89
Vareforsyning i alt	3.589.854,15
Prisregulering på Rug i tiden 20. Maj-15. Sept. 1920	298.766,50
Samlet udgift	6.144.694,16
Overskud fra Ernæringsinspektoratets administration	-55.642,75
Gæld til Statens Brødkornsadministration	6.089.051,41

Tablet 1. Kilde: Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.

Den danske stat havde haft en udgift på 6.089.051,41 kroner til ernæringsordningen i afstemningsområdet i perioden fra januar til juni 1920. 3.589.854 kroner gik til fødevarerforsyning af afstemningsområdet, og 2.554.840 kroner var givet som efterbetaling og regulering på afleveret brødkorn og kvæg. 6 millioner kroner var ganske mange penge i 1920. Det svarede stort set til Ministeriet for offentlige Arbejders udgifter i finansåret 1919-20 på 6,4 millioner kroner, eller halvdelen af landbrugsministeriets udgifter på 11,7 millioner kroner i samme finansår.⁴³ Leveringer af margarine til Tyskland, som kompensation for tyske kulleverancer til afstemningsområdet, indgår ikke i Møllgaards opgørelse. Danmark havde leveret 150 tons margarine til en værdi af 2,4 mio kroner til Tyskland før den 6. april 1920 og muligvis mere derefter.

I Versaillestraktaten stod anført, at administrationsudgifter under CIS skulle deles ligeligt mellem Danmark og Tyskland. Det er ikke lykkedes at finde nogen endelig opgørelse over CIS' samlede administrationsudgifter, hvori forsyningsudgifter indgår. Forsyningerne til afstemningsområdet indgik heller ikke i de finansielle mellemværender mellem Danmark og Tyskland efter indlemmelsen af Nordslesvig. Spørgsmålet er, om de danske udgifter blev udlignet ved kultilførslerne fra Tyskland? Da Folkeforsyningsrådet efter den danske besættelse og kronemøntens indførelse i maj 1920 skulle udarbejde en ordning for forsyningsadministrationens deling, var denne udligning indarbejdet i rådets forslag. I en skrivelse fra Willy Iversen til det tyske *Reichswirtschaftsministerium* i Berlin af 10. maj 1920 fremgår det, at Tyskland havde leveret 40.000 tons »for meget« kul til afstemningsområdet i perioden fra 12. januar til 15. maj 1920 i forhold til aftalen af 12. januar 1920 og kvægleveringer fra afstemningsområdet. Tyskland burde derfor modtage leveringer af kvæg, æg, sukker og margarine fra zone 1 og Danmark svarende til prisen af 40.000 tons kul. Iversen nævner, at dette forslag var i Tysklands interesse, da værdien af de udførte varer fra zone 1 ville være væsentlig højere, end hvad de var fastsat til i aftalen af 12. januar. Retten til de fra Danmark indførte varer skulle gå til zone 2 og fordeles via Folkeforsyningsrådet. Samtidig lagde Iversen op til, at de 15.000 tons kul som Folkeforsyningsrådet var blevet pålagt at tilføre zone 1, efter 15. maj skulle gives i bytte for 4.600 tons brødkorn fra zone 1.

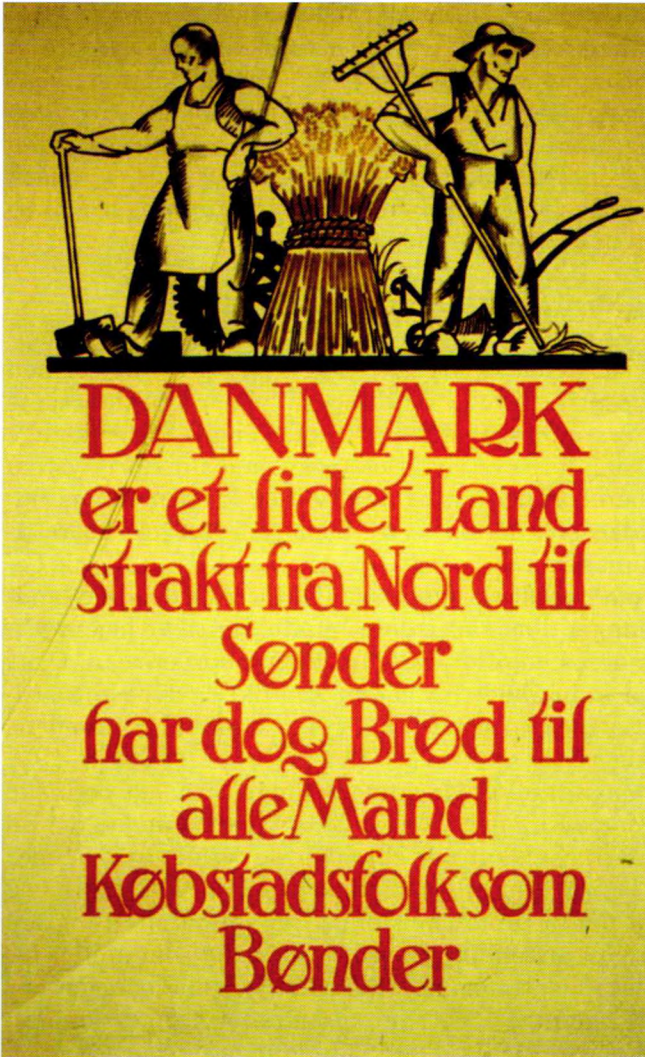
Den 19. maj 1920 underrettedes Flensborgs overborgmester Todsens om, at Reichswirtschaftsministerium ikke ville arbejde for Iversens forslag. Ministeriet følte sig bundet af 12. januar aftalen, trods de for Danmark indbyggede fordele.⁴⁴ Ministeriet frygtede, at en ny ordning samlet set ville være til ulempe for Tyskland. Willy Iversen fik derfor ikke gennemført disse kompensationsforslag, og de 40.000 tons kul blev ikke bragt frem i nogen officiel anordning eller bestemmelse fra CIS. Som Iversen selv antyder, var prisfastsættelsen af de enkelte varer og forholdet i mellem disse af afgørende betydning

for værdidifferencen. Som det var tilfældet under hele perioden 1916 til 1920 var forholdet mellem de politisk fastsatte priser og markkursens deroute et kerneproblem i forsyningsordningen, og det er meget muligt, at det tyske Reichwirtschaftsministerium og CIS ikke har fundet det formålstjenstligt igen at skulle optage forhandlinger om værdidifferencens eksakte størrelse, men valgt at betragte afstemningsområdets forsyninger fra henholdsvis Danmark og Tyskland som rimeligt fordelt. I hvert fald blev forsyningsordningerne ikke taget op til revision af nogen af de implicerede parter.

Fødevarerforsyning og det politiske magttomrum

Det var i høj grad professor Holger Møllgaards fortjeneste, at forsyningsadministrationen under CIS blev sat i system. Møllgaard og 5-mandskommissionen satte hurtigt fingeren på de centrale problemstillinger i afstemningsområdets forsyning. Det var for det første forbrugernes og producenternes forskellige interesser i det tyske maksimalprissystem. Det tyske maksimalprissystem blev fuldstændigt undermineret af den tyske inflation og kronemøntens udbredelse i afstemningsområdet. Men forbrugerne, eller de forsørgelsesberettigede, var dybt afhængige af maksimalprisernes opretholdelse for at kunne betale for fødevarerne og dermed brødføde familien. Producenterne eller landmændene var til gengæld tvunget til at sælge deres produkter til de højere priser på det sorte marked, da deres udgifter også havde kroneprisniveau. Også landmændene havde familier at brødføde. En latent konflikt og dybe antipatier by og land i mellem rodfæstedes i disse år i det tyske samfund, en tendens der også var at finde i Slesvig

Den anden centrale problemstilling i fødevarerforsyningen var det politiske magttomrum. De politiske omvæltninger i Tyskland og forventningen om en snarlig indlemmelse i Danmark betød, at respekten for de tyske myndigheder forsvandt. Der fandtes ikke længere en tillidskontrakt mellem civilsamfund og statsadministration. Det var derfor professor Møllgaards intention at indføre det danske rationeringssystem i afstemningsområdet så snart som muligt for at udfylde det fødevarerpolitiske magttomrum. Problemet var imidlertid, at der ikke kunne indføres dansk lovgivning i afstemningsområdet, før suveræniteten var overført til Danmark, og da slet ikke før afstemningerne var afholdt. I stedet måtte der opbygges et midlertidigt system, der hvilede på særskilte aftaler mellem CIS og henholdsvis den danske og tyske regering. Et selvforsynings- og kompensationsprincip forsøgt opretholdt som kerne i afstemningsområdets forsyning for at opfylde CIS' målsætning om, at fødevarerforsyningen ikke måtte få indflydelse på afholdelsen af frie og retfærdige afstemninger. Denne målsætning blev til dels opfyldt. I hvert fald blev alvorlig fødevarer-mangel og deraf følgende sociale uroligheder, der i værste fald kunne have for-

Fig. 7. Dansk afstemningsplakat fra 1920 tegnet af Thor Bøgelund og tekst af Jeppe Aakjær. Set på baggrund af den materielle nød og generelle mangelsituation i efterkrigstidens Tyskland kunne denne valgplakats budskab om brød til alle kun forstås som et løfte om forbedrede materielle vilkår for befolkningen under dansk styre. Om økonomiske forhold har påvirket stemmeafgivelserne i Slesvig forbliver dog uvist. Dias: Museet på Sønderborg Slot.

hindret afstemningerne, afværget. Til gengæld var afstemningsområdet ikke udelukkende selvforsynende, men modtog også forsyninger fra Danmark.

Fødevarerforsyningen fra Danmark og efterbetalingen af brødkorn og kvæg leveret af landmænd i den del af afstemningsområdet, der kom til Danmark, var meget synlige goder for den stedlige befolkning, sammenlignet med de tyske

kulleverancer. Kan dette synlige bevis på den højere velfærd og levestandard i Danmark have påvirket stemmeafgivelser til fordel for Danmark? Spørgsmålet er svært at besvare, da en opinionsundersøgelse aldrig blev udført. Den højere velfærd og levestandard i Danmark blev brugt som et argument for tilslutning til Danmark i valgkampen. Det gav grobund for det tyske skældsord »Speck-Dänen« om folk der stemte dansk af materielle grunde. Særlig valgkampen i zone 2 handlede om materielle og økonomiske fordele og ulemper ved de to alternative nationale valgmuligheder. Zone 2 opnåede som bekendt stort tysk flertal, så her har danske fødevarer ikke tiltrukket voldsomt mange vælgere. Men hvis fødevarerforsyningerne fra Danmark havde betydning for afstemningsresultatet, så havde den fejlslagne tyske krigsernæringspolitik det også. Det officielle tyske distributionssystem kollapsede og deraf følgende fødevaremangel og nødtilstand i afstemningsområdet kunne ikke sidde overhørig af CIS eller i det Danmark, der ønskede at indlemme dele af dette område.

Kildemateriale

Landsarkivet for Sønderjylland (LAA)

Haderslev Krigsernæringsvæsenes arkiv pk.1

H. P. Hanssens privatarkiv. pk.nr 159.

Bekendtgørelser fra den Internationale kommission.

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol.

Rigsarkivet (RA)

Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22.

F.O. 852. Danica 600 Public Record Office London. Mikrofilm. (CIS-arkiv).

Flensburg Stadtarchiv

XIII Gr. 4-104 (Abstimmungsarchiv) Akte betr. Die versorgung der Stadt Flensburg mit Lebensmitteln.

Litteratur

Morten Andersen, »Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920 og kronemøntens indførelse«, *Sønderjyske Årbøger 2002*.

Morten Andersen, »Folkeafstemning og fødevarerforsyning. Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918-20«, *Sønderjyske Årbøger 2004*.

Henrik Becker-Christensen, »Den nye grænse«, Henrik Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år 1920-1995*, Abenraa 1995, s. 24-43.

P.A. Callø, »De økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden«, *National-økonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal, Økonomi og Handel*, København 1922, s. 188-229.

- Henrik Fangel, *Haderslev bys historie 1864-1920*, Historisk Samfund for Sønderjylland nr.74, Haderslev og Aabenraa 1996.
- Gerald D. Feldman, *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation, 1914-1924*, Oxford 1997.
- Troels Fink, *Da Sønderjylland blev delt, Bd. I-III*, Aabenraa 1979.
- Gottlieb Japsen, *De nordslesvigske sparekassers historie*. Historisk samfund for Sønderjylland. nr. 41. Aabenraa 1970.
- Michael Klos, »Krisen på hjemmefronten 1914-1918 – med Flensborg som eksempel«, *Sønderjyske Årbøger*, 1996.
- Britta Nicolai, *Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-18*, Flensburg 1988.
- Marten Refslund Poulsen, *Erindringer. 2. del. Genforeningen i Nordslesvig*, København 1957.
- Hans Schultz-Hansen, *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland nr.72, Aabenraa 1994.
- Hew Strachan, *The First World War. A new illustrated History*, London 2003.
- Anette Østergaard Schultz, *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18*. Historisk samfund for Sønderjylland. nr. 75, Aabenraa 1996.
- Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vierter Band 1914-1949*. München 2003.
- Henrich August Winkler, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München 1998.

Noter

1. Nicolai s. 22-24 og Callø s. 188-192.
2. Schultz Hansen s.213, Østergaard Schultz s. 226-227 og Nicolai s. 79-85. Hvis Kommunalforbundet skulle stå for fordelingen brødkorn i kredsen, krævede det at den pågældende kreds blev udnævnt til en kreds med selvforsynings-økonomi-»Selbst-wirtschaft«. Flensborg by indgik i foråret 1915 aftale med Flensborg Landdistrikt om fælles Selbst-wirtschaftsstatus efter at have forhandlet med både Haderslev, Sønderborg, Slesvig og Flensborg Land om et samarbejde. Haderslev Kreds opnåede selvstændigt Selbst-wirtschaftsstatus.
3. Schultz Hansen s. 212-214 og Nicolai s. 79-80.
4. Feldman s. 66-67.
5. Meddelelse fra Overpræsidenten til Landråder 23. februar 1917 og Tjenestebog om *Kriegswirtschaftsämter*. Berlin 1917. Haderslev Amts krigsernæringsvæsen pk.1
6. Klos s.155-159.

7. Wehler kap. II *Die deutsche Innenpolitik im Weltkrieg* s. 39-68 og Feldman s.68-80.
8. Om krigshandlinger se Strachan *The First World War*. Om indre tysk udvikling under hele krigen se Wehler, Winkler og Feldman.
9. Winkler s.17-28.
10. Becker-Christensen s. 27-28.
11. Haderslev Krigsernæringsvæsens arkiv pk.1.
12. Feldman s. 127-130.
13. Fangel s. 405-415, Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 54-55 og Japsen s. 303.
14. Andersen 2002, s. 75-78.
15. Fink, bd. II, s. 165-166.
16. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg blev nedsat af Folketinget i april 1919 og skulle fungere som rådgivende organ omkring lovgivningen ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Forhandlingsprotokol s. 108-109.
17. Ibid s. 122.
18. *Hejmdal* 2. september 1919.
19. Der blev talt om »hullet i vesten« med hensyn til de besatte områder ved Rhinens vestbred, hvor varer strømmede ud af og ind i Tyskland uden kontrol. Feldman s. 174-175.
20. Ibid .
21. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 264-265.
22. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk 159. Brev og udkast til det midlertidige min. af 7. november 1919.
23. Således skrev Marten Refslund Poulsen, Bovlund, senere i sine erindringer om professor Møllgaards virke i afstemningsrtiden; *Møllgard var en elegant og beslutsom herre der vel hørte på vore meninger, men så sagde han, hvorledes det skulle være. Og han havde evne og magt. (gennem CIS)*. Refslund Poulsen s. 60.
24. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s.322-323.
25. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Redegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale Kommissions danske Ernæringskommissær og Tysklands repræsentanter vedrørende Ernæringsforholdene i det slesvigske Afstemningsområde.
26. »Entwurf zu einem Vertrag zwischen der Deutschen Regierung und der Internationalen Kommission.« 22/12-1919. Finansministeriet/Statsbogholderikontoret/Sager vedr. de sønderjyske Landsdele 1920-22. Rigsarkivet.
27. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748.
28. Hejmdal 29. december 1919 »Kvægafleveringen«.

29. F.O. 852 – 24. Danica 600 Public record Office London. Mikrofilm Rigsarkivet.
30. Bekendtgørelser fra den Internationale Kommission, s. 52.
31. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 748. Regdegørelse for Forhandlingerne mellem den internationale Kommissions danske Ernæringskommisær og Tysklands repræsentanter vedrørende Ernæringsforholdene i det slesvigske Afstemningsområde.
32. Bekendtgørelser fra den Internationale kommission.
33. Bl.a. *Hejmdal* 29. januar 1920. »Kreaturudtagningen. De forskellige Landbrugsorganisationer i Aabenraa Amt tilsiger deres støtte.«
34. Blandt andet et stort møde den 20. februar 1920 i Skyttehuset i Tønder. *Hejmdal* 25. februar 1920.
35. *Hejmdal* 3. marts 1920. Kvægafleveringen. Et møde i Tønder i Gaar.
36. Bekendtgørelser fra den internationale kommission, s. 83.
37. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 756-757.
38. *Hejmdal* 19. marts 1920 og Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg Forhandlingsprotokol s. 639. (4.marts)
39. Ibid. s. 808-814.
40. Om kronemøntens indførelse se Andersen 2002.
41. Bekendtgørelser fra den internationale kommission, s. 119-159.
42. Ibid. s. 173-182. og Andersen 2002, s. 111-114.
43. Statistisk Aarbog 1921. Danmarks Statistik. s. 188-189.
44. XIII-Gr. 4-104 – Flensburg Stadtarchiv.

Forfatter

Morten Andersen (f. 1973), cand. mag i historie og Ph.D stipendiat ved Landsarkivet for Sønderjylland i Aabenraa. Forsker i emnet regionaløkonomiske konsekvenser af Slesvigs deling 1920-39.

Det danske landbrug i den tyske krigsøkonomi 1940-45

Samarbejdet mellem de danske myndigheder, landbrugets organisationer og den tyske besættelsesmagt havde afgørende betydning både for omfanget af fødevarerleverancer og for den generelle besættelsespolitik i Danmark under Den 2. Verdenskrig. Danmark var et udpræget særtilfælde blandt de tyskebesatte lande. Der blev ført en forholdsvis lempelig besættelsespolitik, og den danske befolkning blev ikke udsat for de samme overgreb som befolkningerne i andre lande. I denne artikel vurderes betydningen af de danske fødevarerleverancer for det tyske forbrug – faktisk og politisk.

Indledning

Da Danmark blev besat af tyske tropper den 9. april 1940 skyldtes det strategiske årsager, og der er ingen antydninger af, at økonomiske forhold spillede nogen rolle i Tysklands overvejelser forud for beslutningen om at iværksætte *Operation Weserübung*.¹ Landbrugseksperter tilknyttet det tyske ernærings- og landbrugsministerium² beregnede, at det kun ville være muligt at hente landbrugsvarer fra Danmark i 1-2 besættelsesår. Derefter ville produktionen kun dække fødevarerforbruget i Danmark.³ Baggrunden for ministeriets negative forventninger var, at da Danmark blev besat, blev det samtidig afskåret fra oversøiske leverancer af korn, foderstoffer og de fleste gødningsstoffer. Derfor måtte den animalske produktion beskæres kraftigt. Den danske fødevarerproduktion udviklede sig under besættelsen helt anderledes end forventet af de tyske eksperter, og den danske eksport af smør, flæsk og oksekød kom til at udgøre en væsentlig del af den tyske civilbefolknings forbrug. Dermed bidrog den danske landbrugsproduktion direkte til den tyske krigsøkonomi.

Inden besættelsen var Storbritannien det største marked for den betydelige danske landbrugseksport, idet stort set hele baconeksporten og omkring 75% af smøreksperten blev solgt på dette marked. Da ca. 75% af den samlede danske eksport vedrørte landbrugsvarer, var Danmark meget afhængig af dette salg til England.⁴ Dermed var situationen efter besættelsen i 1940 fundamentalt forandret, idet eksporten herefter måtte sendes til Tyskland i stedet. De danske myndigheder i Udenrigsministeriet og i organisationer tilknyttet Landbrugsrådet vidste dog helt fra starten, at Tyskland var interesseret i at købe flest mulige fødevarer i Danmark.

I denne artikel argumenteres der for, at den tyske besættelsesmagt fulgte en anden økonomisk politik i Danmark i forhold til alle andre besatte lande. Der fokuseres på, at den økonomiske kollaboration, som de danske myndigheder præsterede, sikrede et effektivt system med kontrol af fødevarerproduktion og -forbrug, der igen sikrede en betydelig fødevarereksport i alle fem besættelsesår. Endelig vises det, at de danske fødevarerleverancer efter al sandsynlighed fik afgørende betydning for den generelle besættelsespolitik i Danmark, der var langt den mest lempelige blandt alle tyskbesatte lande. Danmark var under hele besættelsen 1940-45 formelt set en neutral, suveræn stat, og den tyske besættelse blev betegnet som en *fredsbesættelse*. Dette var en afgørende forudsætning for det tætte økonomiske samarbejde, som udviklede sig imellem de to stater under besættelsen.

Den forhandlingspolitiske institution⁵

De dansk-tyske regeringsudvalg blev oprettet i 1934 med det formål at forhandle handelsaftaler mellem landene, og udvalgene fortsatte deres arbejde stort set uforandret under besættelsen.⁶ Forhandlingerne vedrørte primært mængder og priser på et overordnet niveau, mens de detaljerede leveringsaftaler om landbrugsprodukter blev indgået mellem forskellige Reichsstellen og de danske eksportudvalg. Normalt mødtes regeringsudvalgene hver tredje måned, og dette fortsatte uændret under besættelsen, men kontakten mellem udvalgenes formænd var langt mere hyppig end før besættelsen.

Hovedpersonen på den tyske side i forhandlingerne med de danske myndigheder var lederen af den handelspolitiske afdeling i Ernærings- og Landbrugsministeriet, Ministerialdirektør⁷ Dr. Alex Walter.⁸ Han blev formand for det tyske regeringsudvalg i 1936, så de danske forhandlere i regeringsudvalget og eksportudvalgene havde et meget nært kendskab til ham, da Danmark blev besat. Walters vigtigste opgave var at forhandle om importen fra Danmark, mens næstformanden i det tyske regeringsudvalg, Waldemar Ludwig fra Økonomiministeriet⁹ havde det formelle ansvar for eksporten til Danmark. Andre civile myndigheder var repræsenteret i det tyske regeringsudvalg, men det var Walter og til dels Ludwig, som var de bestemmende. Walter var tillige formand for lignende tyske regeringsudvalg under forhandlingerne med Sverige og – indtil den tyske besættelse i maj 1940 – Holland. Desuden var han før krigen medlem af flere andre tyske regeringsudvalg i Sydøsteuropa.¹⁰ Hans direkte overordnede var Staatssekretär¹¹ Herbert Backe, der under den tyske Fireårsplan var ansvarlig for forberedelsen af landbrugspolitikken i det tyske *Grossraum*. Fra maj 1942 var Backe fungerende ernærings- og landbrugsminister – en post han fra april 1944 også formelt havde. Backe var hovedmanden bag den såkaldte *Hungerplan*, hvor han i december 1940 beregnede, hvor

mange millioner sovjetiske indbyggere, der måtte dø af sult, når Tyskland besatte Sovjetunionen, for at Tyskland kunne få tilført fødevarer.¹² Dermed havde Walter en meget magtfuld støtte, og alt tyder på at Backe accepterede alle væsentlige økonomiske beslutninger vedrørende dansk produktion, forbrug og eksport. I sine erindringer har præsidenten i Landbrugsrådet, Henrik Hauch, gjort klart, at han mødte Herbert Backe mange gange før og under besættelsen, og at han opfattede ham som en energisk, aktiv og kompetent mand, der var en gammel ven af Landbrugsrådet. Hauch tillagde Backe stor betydning i forhold til den tyske økonomiske politik i Danmark før og under krigen.¹³ Det var afgørende i forhold til det meget vigtige interministerielle udvalg, *Handelspolitischer Ausschuss*, hvor Walter løbende berettede om handelspolitiske og økonomiske forhold i Danmark, og hvor der jævnligt blev truffet beslutninger om, hvilken økonomisk politik der skulle føres.¹⁴

Walter og hans overordnede i Ernærings- og Landbrugsministeriet kontrollerede ikke blot det tyske regeringsudvalg, men også de Reichsstellen, der er vist i figur 1. Disse var helt underlagt ministeriet, og forud for forhandlinger med de danske eksportudvalg modtog forhandlerne i Reichsstellen detaljerede instrukser. Forhandlerne i Reichsstellen skulle altid rapportere til Walter, eftersom han og hans overordnede kontrollerede alle vigtige beslutninger. På den måde var den tyske side meget hierarkisk, med Staatssekretär Herbert Backe som øverste beslutningstager og Alex Walter som hans underordnede, der havde ansvaret for den praktiske gennemførelse.

I det danske regeringsudvalg havde embedsmænd i Udenrigsministeriet ledelsen, og formanden var kontorchef Matthias Wassard.¹⁵ Desuden deltog repræsentanter fra forskellige andre ministerier, herunder Landbrugsministeriet, mens der normalt ikke var repræsentanter fra erhvervsorganisationerne. Handelsforhandlingerne i Berlin i maj 1940 var en væsentlig undtagelse, idet repræsentanter fra erhvervsorganisationerne deltog i disse regeringsudvalgs-møder. Forud for de dansk-tyske regeringsudvalgsmøder blev der afholdt en række møder med deltagelse af embedsmænd fra forskellige ministerier og af repræsentanter fra erhvervsorganisationerne med det formål at udarbejde en liste med danske ønsker, der kunne forelægges de tyske forhandlere.

På den måde indgik de dansk-tyske regeringsudvalg under hele besættelsen fra 1940 til 1945 nærmest normale internationale handelsaftaler under de højst unormale forhold, fordi Danmark fortsat formelt set var en suveræn stat. Fra begge sider så man en fordel i at holde denne illusion kørende, og modellen fortsatte derfor gennem alle fem besættelsesår.

Detaljerne i handelsaftalerne blev som nævnt klaret gennem forhandlinger mellem forskellige Reichsstellen og eksportudvalgene. Eksportudvalgene var officielt underlagt Landbrugsministeriet, men de blev i realiteten styret og

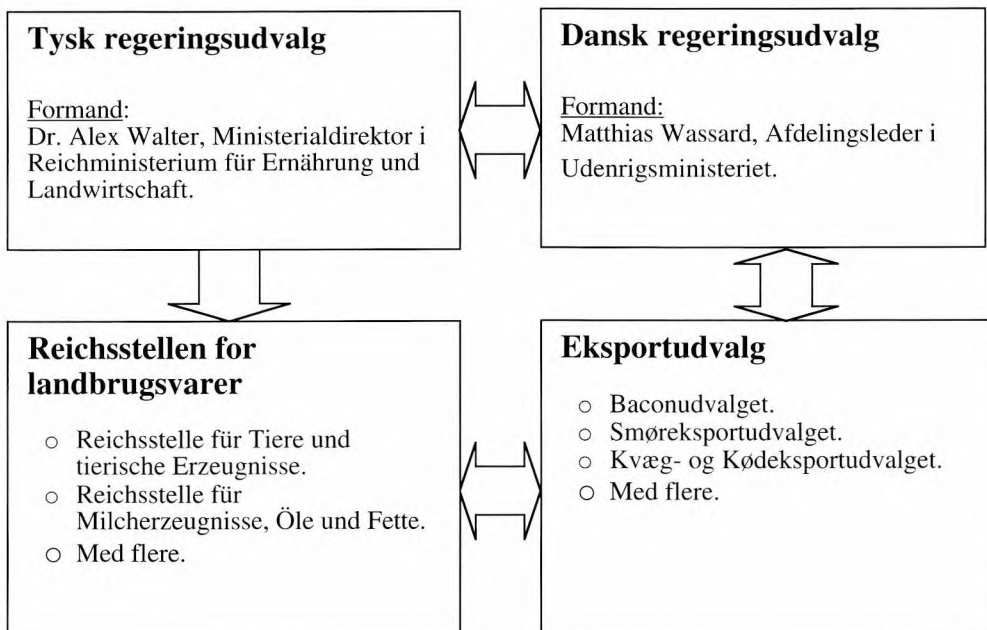

Fig. 1. Forholdet mellem dansk-tyske forhandlingsudvalg i 1930'erne og under besættelsen.

kontrolleret af organisationer under Landbrugsrådet. Eksportudvalgenes daglige administration fandt sted i Landbrugsrådet – bortset fra Smørekseksportudvalget, der administreredes af Mejeriforeningen i Aarhus – og alle udvalgenes formænd var medlemmer af Landbrugsrådets præsidium. På den måde koordinerede og organiserede præsidiet udvalgenes politik i forhold til den danske regering og de tyske forhandlere.

Det var da også Landbrugsrådet, der tilbage i november 1932 rettede henvendelse til landbrugsminister Kristen Bording for at få oprettet centrale organer til at kontrollere og regulere produktionen og eksporten. Ministeren sikrede gentagne gange i løbet af 1930'erne, at eksportudvalgene fik monopol på eksport af landbrugsvarer via Rigsdagens vedtagelse af fortløbende eksportlove.¹⁶ I september 1939 lovede Bording Landbrugsrådet, at eksportudvalgene fremover ikke blot skulle have monopol på eksporten af landbrugsvarer, men at de desuden blev bemyndiget til at forhandle prisaftaler med Reichsstellen.¹⁷ Derfor havde eksportudvalgene, der altså var ledet og kontrolleret af landbruket, retten til at forhandle eksportpriser på fødevarer med Reichsstellen i perioden mellem september 1939 og juni 1941. Det var en afgørende grund til, at

Fig. 2. De ældre herrer på billedet er Landbrugsrådets præsident, Henrik Hauch (t.v.), og den socialdemokratiske landbrugsminister Kristen Bording (t.h.). Op gennem 1930'erne og under besættelsen havde de to et tæt og fortroligt samarbejde, som sikrede et meget fasttømret politisk fællesskab om landbrugspolitikken. Hauch sikrede opbakning i Landbrugsrådet og Venstre, mens Bording var garant for Socialdemokratiets støtte. Aksen mellem de to var afgørende for, at andre grupper og andre synspunkter blev holdt ude fra den landbrugspolitiske dagsorden. Kilde: Sigurd Elkjær, Kr. Bording. Hans oprindelse udvikling og gerning, København 1951.

priserne på fødevarer steg meget markant det første besættelsesår. De tyske myndigheder ønskede at stimulere bestemte dele af produktionen – primært mælkeprodukter – ved at lade priserne stige betydeligt. De danske landmænd havde en tilsvarende interesse i højere priser for at sikre indtjeningen.

Dr. Frantz Ebner var under besættelsen økonomisk kommitteret ved det tyske gesandtskab i København. Før besættelsen var han Ministerialrat, det vil sige sekretær, i den handelspolitiske afdeling i Ernærings- og Landbrugsministeriet med Walter som sin direkte overordnede. Selv om han som tilknyttet gesandtskabet officielt var underlagt Auswärtiges Amt, havde han fortsat meget tæt forbindelse til sine tidligere overordnede i Ernærings- og Landbrugsministeriet.¹⁸ Den 14. juni 1940 sendte Ebner et telegram til Auswärtiges

Amt¹⁹, hvor han meddelte at præsidenten og generalsekretæren i Landbrugsrådet, Henrik Hauch og Arne Høgsbro Holm, ønskede at etablere direkte kontakt til Walter for at forhandle priser på landbrugets eksportvarer.²⁰ Ebner forklarede, at Hauch og Høgsbro Holm havde ringe tillid til forhandlerne i regeringsudvalget i dette spørgsmål, hvorfor de ønskede direkte forhandlinger med Walter uden indblanding fra det danske udenrigsministerium. Ebner anbefalede, at Walter kontaktede ledelsen af Landbrugsrådet via Landbrugsministeriet som officielt kontrollerede eksportudvalgene. Den 24. juni 1940 svarede Walter i et brev til Ebner, at han var enig i, at priserne på fødevarer skulle stige markant, og at han var opmærksom på de forskellige interesser mellem regeringsudvalget og eksportudvalgene. Han afsluttede sit brev med at understrege, at prisforhandlingerne fremover ville finde sted mellem Reichsstellen og eksportudvalgene.²¹ Derved blev den direkte kontakt mellem Walter og Landbrugsrådet sikret, og den meget afgørende prisforhandlingsret blev samtidig taget fra det danske regeringsudvalg. Det medførte, at der var betydelige uoverensstemmelser mellem Udenrigsministeriet, Landbrugsministeriet og Landbrugsrådet, også efter at eksportudvalgene den 9. juli 1941 fik frataget prisforhandlingsretten.²²

Den danske regering accepterede prisstigninger på fødevarer, hovedsageligt fordi den frygtede, at de lave priser i april 1940 kunne føre til et så stort fald i landbrugsproduktionen, at den danske befolknings fødevarerforsyning kunne blive truet. På et møde den 6. marts 1941 forklarede den socialdemokratiske landbrugsminister over for Landbrugsrådets præsidium, at regeringen kort efter besættelsen havde støttet prisstigninger for at sikre en maksimal produktion, men at den nu måtte forhindre yderligere prisstigninger. De danske forbrugerpriser var da også på det tidspunkt steget markant med ca. 30% for smør, ca. 40% for svinekød og ca. 100% for oksekød. Priserne på okse- og svinekød af dårlig kvalitet blev 2-3 gange dyrere i løbet af de to første besættelsesår.²³ En anden grund til at eksportudvalgenes prisforhandlingsret eksisterede frem til sommeren 1941 var, at Venstre – der jo var med i samlingsregeringen, og som havde tæt tilknytning til Landbrugsrådet – bekæmpede alle forsøg på at fjerne eksportudvalgenes vidtgående beføjelse. Således var Landbrugsrådets præsident, Henrik Hauch, samtidig et ledende rigsdagsmedlem for Venstre, og han var minister i den første samlingsregering fra 10. april – 8. juli 1940. Besættelsen igennem var hans indflydelse på Venstres landbrugspolitik meget betydelig.

Handelsforhandlingerne²⁴

Den 15. maj 1940 fandt et afgørende møde sted i det tyske Ernærings- og Landbrugsministerium med Backe for bordenden. Dagsordenen var helt kort *Dänemark*.²⁵ Sammen med Walter opstillede Backe en plan for, hvordan den

danske landbrugsproduktion skulle omlægges, så besætningerne med svin og fjerkræ blev reduceret meget betydeligt, mens malkekvægsbesætningerne skulle opretholdes nogenlunde uændret. Disse mål for besætningsstørrelserne svarede fuldstændigt til Landbrugsrådets ønsker, som var blevet forhandlet på møder i begyndelsen af maj 1940 mellem danske og tyske landbrugseksperter.²⁶ Walter og Backe understregede på mødet, at det ikke ville nytte noget at gennemtrumfe ændringerne ved hjælp af kontrol og tvang, fordi det ikke ville føre til de ønskede resultater. Man mente også, at det kun var muligt at indføre fødevarerationer i Danmark, hvis befolkningen havde en åbenlys interesse i det, fordi den så frivilligt ville acceptere det. I stedet skulle der gennemføres et system med differentierede priser på de forskellige fødevarer, hvor landmændene i deres egen interesse ændrede produktionen og beskar besætningerne som ønsket. Priserne på svinekød var allerede høje, hvorfor de forblev uændrede, mens priserne på mælkeprodukter steg meget hurtigt. På den måde lykkedes det de tyske myndigheder at få gennemført de ønskede produktionsændringer samtidig med, at de stimulerede landmændene til at maksimere produktionen gennem markante generelle prisstigninger på fødevarer.

I begyndelsen af november 1940 blev de første årlige handelsforhandlinger under besættelsen om den danske fødevarereksport til Tyskland afholdt. Igen må det understreges, at disse mellemstatlige handelsforhandlinger var helt enestående blandt alle tyskbesatte lande. Selv om de to sider under forhandlingerne ikke var lige, idet Tyskland havde magten til at gennemføre den politik, det ønskede, er der kun få eksempler på, at de tyske forhandlere gennemtvang deres krav. I stedet forsøgte de at indgå aftaler, som begge parter var interesseret i at gennemføre. Det var deres mål i november 1940, som det var de følgende år. På det tidspunkt, hvor handelsforhandlingerne startede, var den tyske prispolitik gennemført, og besætningerne var tilpasset som ønsket af Landbrugsrådet og af de tyske myndigheder. Samtidig var der troværdige opgørelser over den danske høst, så det var muligt for landbrugseksperter fra begge sider at foretage nogenlunde sandsynlige beregninger over det kommende års produktion. På den baggrund var det også muligt at beregne, hvor stort det danske fødevarerforbrug ville blive, og hvor meget der ville kunne eksporteres.

Overordnet betragtet var de danske forhandlere og myndigheder interesseret i, at det i handelsaftalen blev besluttet, og at der til Tyskland skulle eksporteres en så lille mængde fødevarer som muligt. Det skyldtes deres frygt for, at for store aftalte mængder kunne medføre en kraftig indskrænkning af den danske befolknings forbrug, hvis produktionen viste sig at blive mindre end forventet. På den anden side havde de tyske myndigheder en klar interesse i, at beregningerne for produktion og eksport var så høje som muligt.²⁷ Det var situationen i både 1940 og de følgende år.

På dansk side fandt en række møder sted mellem embedsmænd fra forskellige ministerier og repræsentanter fra eksportudvalgene og Landbrugsrådet, før forhandlingerne med det tyske regeringsudvalg startede. Bording bad eksportudvalgene foretage de ønskede beregninger over produktion, indenlandsk forbrug og eksport det følgende høstår, men bad dem samtidig om at foretage forsigtige skøn. Formændene for eksportudvalgene var meget modvillige, fordi de mente, at årlige beregninger var alt for risikable og usikre. Beregningerne var derfor meget forsigtige, og Byriell og Overgaard, der var formænd for henholdsvis Baconudvalget og Smørekseportudvalget, nægtede helt enkelt at udarbejde beregninger for en længere periode end seks måneder.²⁸

På tysk side blev der foretaget en række væsentlige overvejelser, inden forhandlingerne mellem regeringsudvalgene startede. Ebner udarbejdede den 22. oktober 1940 et forslag til den tyske politik under forhandlingerne, som blev accepteret af Backe to dage senere på et møde med Ebner og Walter.²⁹ Det skulle i handelsaftalen sikres, at den danske regering garanterede for leveringen af de aftalte fødevarer til Tyskland. Når de aftalte mængder var leveret skulle det derefter være op til den danske regering at afgøre, hvad der skulle ske med den øvrige del af produktionen. På den måde var det op til den danske regering at afgøre, om der skulle indføres fødevarerationer i Danmark for at begrænse forbruget, fordi det derved ville blive muligt at eksportere til andre lande end Tyskland. Ved at give danskerne denne mulighed kunne der til fordel for den danske produktion importeres vigtige råvarer, maskiner, kemikalier med videre, som ikke kunne leveres fra Tyskland. Ebner påpegede samtidig, at importen af disse varer fra forskellige tredjelande var til lige så stor fordel for Tyskland, idet den øgede produktion i væsentlig grad ville blive eksporteret. Ebners forslag faldt dermed i direkte forlængelse af de retningslinier, som blev givet af Backe på mødet den 15. maj 1940 i Ernærings- og Landbrugsministeriet.

Handelsaftalen, som blev underskrevet den 7. november 1940 med faste eksportmængder på fødevarer, løb kun et halvt år frem til den 31. marts 1941. Selv om de tyske forhandlere således accepterede en kortere aftale end ønsket, var de godt tilfredse alligevel, fordi eksporten var så stor, at det danske fødevarerforbrug nødvendigvis måtte falde. Den danske regering gennemførte en smørrationering og andre midler til at begrænse forbruget af svine- og oksekød, fordi de mængder, som derved blev sparet, kunne eksporteres til Sverige og Schweiz. Da den ugentlige smørration i foråret 1942 blev beskåret yderligere fra 350 gram til 300 gram pr. person, blev det tilmed aftalt, at Danmark havde ret til at eksportere den sparede mængde til andre lande end Tyskland.³⁰ Ved at kontrollere produktion og indenlandsk forbrug frem til september 1944, hvor det danske politi blev arresteret, sikrede de danske myndigheder et meget effektivt system.

En af det danske politis opgaver var at kontrollere produktionen og forbruget. Da besættelsesmagten fjernede politiet, havde den ikke selv ressourcer til at erstatte dette kontrolarbejde, og grundlaget for en eskalerende sortbørsøkonomi var skabt. Imidlertid blev fødevarer næsten ikke handlet på det sorte marked i Danmark. De danske myndigheder mistede aldrig kontrollen med prislovene, og rationeringerne blev generelt overholdt.³¹ Samtidig betød ordningen, at besættelsesmagten stort set slap for at anvende tysk administrativt personale i Danmark.³²

I en rapport fra den 9. december 1940 til alle de centrale økonomiske myndigheder i Berlin, som deltog på møderne i Handelspolitischer Ausschuss, forklarede Ebner om handelsaftalen for høståret 1940-41. Han gav her udtryk for stor begejstring over resultaterne.³³ Baggrunden for hans begejstring var at *die Produktions- und Lieferfreudigkeit der dänischen Landwirtschaft* var blevet opretholdt, og at de danske myndigheder – regeringen og landbrugets organisationer – havde accepteret at kontrollere det indenlandske fødevarerforbrug til fordel for begge parter. Samtidig påpegede Ebner, at de forventede eksportmængder afhang af, at 1) Tyskland eksporterede flere råvarer, maskiner med mere til Danmark, og at 2) der var politisk stabilitet i Danmark, hvilket betød, at besættelsesmagten skulle undlade at gennemtrumfe indsættelsen af en nazistisk regering eller en regering med nazistiske ministre. Første del af udtrykket *Produktions- und Lieferfreudigkeit der dänischen Landwirtschaft* kan oversættes til *produktions- og leveringsvillighed*, mens ordet *Landwirtschaft* betegner både de enkelte landmænd og landbrugets organisationer. Dette udtryk var nærmest et mantra i talrige indberetninger til Berlin fra gesandtskabet i København. Det er vigtigt at understrege, at vendingen ikke blot var en tom kliché, men at besættelsesmagten foretog en række konkrete beslutninger, der skulle sikre landmændenes *Lieferfreudigkeit*.

Walter udtrykte den samme opfattelse som Ebner i en rapport fra februar 1941.³⁴ Samtidig noterede han, at Tyskland måtte hjælpe den danske regering med at sikre, at forbrugerpriserne på fødevarer blev holdt i ro, fordi der ellers ville være fare for social uro. Han anbefalede derfor, at de fremtidige priser på danske import- og eksportvarer blev holdt konstante. Han anvendte samme argumentation på møder i Handelspolitischer Ausschuss i første halvår af 1941.³⁵

Der blev også udtrykt begejstring på den danske side for de resultater, der blev opnået i handelsaftalen. I udkastet til en tale, som udenrigsminister Erik Scavenius skulle holde i Rigsdagen den 15. november 1940, blev det påpeget, at det var i dansk interesse, at der blev indgået en langfristet aftale.³⁶ Derved blev befolkningens fødevarerforsyning sikret det følgende år, mens andre lande som Belgien, Frankrig, Spanien og Finland allerede oplevede mangel på mad. Som den eneste del af udkastet blev denne del slettet i den endelige tale. Den mest

Fig. 3. Tyskere under kontrol på svineslagteri. Billedet med de tyske kontrollanter på et slagteri er et af de eneste af denne type. Under besættelsen sikrede landbrugsorganisationerne under Landbrugsrådet og den danske myndigheder, at der var effektiv kontrol med produktion og forbrug af fødevarer. Dette var afgørende for, at der blev leveret betydelige fødevaremængder til Tyskland. Samtidig slap besættelsesmagten stort set for at anvende ressourcer på den civile administration i Danmark. Kilde: Frihedsmuseet.

sandsynlige grund er, at Scavenius ikke offentligt ønskede at fortælle besættelsesmagten, at den danske regering var godt tilfreds med aftalen, fordi det ville stille de danske myndigheder i en meget dårlig position, hvis produktionsfaldet viste sig større end forventet. Derved kunne det blive vanskeligt at overholde leveringsforpligtelsen uden at beskære det danske forbrug. En anden mulig forklaring er, at han ikke ønskede at fortælle den tyske regering eller regeringerne i andre europæiske lande, at fødevarer-situationen i Danmark var meget tilfredsstillende sammenlignet med andre lande.

I juni 1941 sendte Ebner en ny rapport til Berlin, hvor han berettede om den økonomiske udvikling i Danmark.³⁷ Han påpegede, at Danmark leverede et væsentligt fødevarerbidrag til Tyskland, som var betydeligt større end forven-

tet af de tyske landbrugseksperter umiddelbart efter besættelsen. Han noterede igen, at det var vigtigt, at Tyskland eksporterede flere varer til Danmark, specielt af gødningsstoffer, fordi en øget produktion i Danmark ikke ville medføre øget forbrug, hvilket var tilfældet i andre lande. Grunden til hans opfattelse var, at en effektiv dansk kontrol af produktionen og forbruget samt de høje forbrugerpriser forhindrede et stigende dansk fødevarerforbrug.

Den danske produktion og eksport af smør og svinekød oversteg da også alle forventninger i høståret 1940-41. Omvendt var eksporten af kvæg og oksekød langt mere beskeden end beregnet i efteråret 1940, fordi landmændene næsten ikke reducerede kvægbesætningerne. Selv om Danmark således kun delvist opfyldte leveringsforpligtelsen i handelsaftalen for høståret 1940-41, havde de danske myndigheder vist deres vilje til at kontrollere og begrænse det indlandske forbrug. Det var tydeligvis afgørende for, at de tyske forhandlere – med Walter i spidsen – havde stor tillid til deres modpart. Da den danske høst i 1941 viste sig at være meget dårlig, accepteredes det derfor, at landbrugseksporten i det følgende høstår ville falde markant. Danske og tyske beregninger over den animalske produktion i 1941-42 var meget forskellige, idet de danske forventninger til produktionen var en del under de tyske eksperters beregninger.³⁸ I forlængelse heraf er det interessant, at der var fuldstændig overensstemmelse mellem skønnene over det danske forbrug af smør og svine- og oksekød, og at det ikke var et emne, der blev drøftet overhovedet. Efter flere møder med diskussioner af de forskellige forventninger til produktionen, anførte Walter meget pragmatisk, »... at hvordan man end lavede Kalkulationerne, blev den faktiske Produktion jo ikke større af den Grund; Protokollen maatte denne Gang formuleres paa den Maade, at det danske og det tyske Skøn stilledes op over for hinanden. De afgivne Tal skulde ikke paa nogen Maade være bindende...«³⁹

Derved løstes problemerne efter den dårlige 1941-høst. Det viser, at Walter havde stor tillid til samarbejdet med de danske myndigheder, og at han troede på, at Danmark i egen interesse ville producere og eksportere mest muligt. Det viser også, at han havde en meget grundlæggende viden om dansk økonomi, og at han havde indset, at både produktion og eksport måtte falde det kommende år. Endelig viser det, at begge parter var meget interesseret i, at den forhandlingspolitiske institution mellem regeringsudvalgene blev opretholdt. Hvis der ikke blev indgået et kompromis, ville der for den tyske regering ikke være nogen grund til at lade Walter og regeringsudvalget blive ved magten i Danmark.

Ebner sendte den næste omfattende rapport til Berlin i slutningen af januar 1942.⁴⁰ Igen var han meget positiv, og for første gang blev den danske landbrugseksport relateret direkte til den tyske civilbefolknings fødevarerforbrug. Han understregede det imponerende i, at et lille land med ca. fire millioner

indbyggere ikke alene kunne brødføde sin egen befolkning, men samtidig forsyne Tyskland med betydelige fødevaremængder. Han beregnede, at den danske eksport af smør og svine- og oksekød udgjorde mere end en måneds tysk forbrug. Beregningerne var baseret på en tysk befolkning på 90 millioner mennesker og en egentlig ration pr. person på 125 gram smør og 400 gram svine- og oksekød. Som vist nedenfor passer beregningen nogenlunde med et skøn, hvor den danske eksport sættes i forhold til efterkrigsopgørelser over det tyske forbrug.⁴¹ Dermed begyndte Ebner fra starten af 1942 at formidle betydningen af den danske landbrugseksport på en meget pædagogisk måde. Den var ikke misvisende, men udpræget positiv og ganske manipulerende. Det er indiskutabelt, at Ebner og Walter havde en fælles interesse i at fremlægge resultaterne i Danmark så positive som muligt, fordi det kunne styrke Walters position i Berlin. Rigsbefuldmægtiget Renthe-Fink havde en tilsvarende interesse, fordi fødevareeksporten fra Danmark var med til at sikre, at han og *Auswärtiges Amt* kunne blive ved magten i Danmark. På et tidspunkt, hvor den danske fødevareeksport faldt markant, var det derfor vigtigt at illustrere, at det hidtidige danske bidrag havde haft stor betydning for det tyske forbrug. Det var også væsentligt at understrege, at oprindeligt havde de tyske eksperter ikke forventet nogen landbrugseksport fra Danmark efter 1-2 besættelsesår.

Tilsyneladende steg Görings interesse for den tyske civilbefolknings fødevaresituation i løbet af 1942. Den 6. august 1942 arrangerede han en konference med højtstående repræsentanter fra de besatte områder, hvor han udtrykte sin stærke utilfredshed med de hidtidige leverancer af mad til Tyskland. Derfor krævede han, at der fremover skulle leveres betydeligt større mængder.⁴² Hans krav ville medføre, at befolkningerne i de besatte områder måtte sulte for at sikre den tyske befolkning mod fødevaremangel. Danmark blev *ikke* drøftet på konferencen, hvilket indicerer, at Ebner, Walter og Renthe-Fink lykkedes med at overbevise de centrale tyske myndigheder i Berlin om, at der blev eksporteret maksimalt. Denne udlægning bekræftes af, at Backe på konferencen bakkede op bag Görings krav, men uden at inddrage Danmark.

Høståret 1941-42 var meget dårligt sammenlignet med produktionen og eksporten før og efter, og årsagen var den lave høst i 1941. Det viste sig at være det eneste år under besættelsen, hvor høsten var under det normale. De øvrige år, og specielt fra 1942 og senere, var høsten bedre end gennemsnittet i 1930'erne. Landbrugsminister Bording beskrev efter krigen, at dette var en »... en ren Guds Lykke«. I forlængelse heraf udtalte han, at »...endnu et daarligt Høstaar vilde utvivlsomt have medført tyske Krav om en væsentlig Nedsættelse af vore Rationer. De fire gode Høstaar har givet Landbruget store Indtægter, men har tillige for Samfundet som Helhed været af den største Værdi baade indadtil og udadtil.«⁴³

Dermed antydede Bording kraftigt, at de gode høstresultater havde sikret forhandlingsinstitutionen. Samtidig sikrede det, at det danske fødevarerforbrug var nogenlunde konstant under besættelsen. Selv om det naturligvis er en kraftig forenkling, havde han alligevel fat i en vigtig pointe. Efter høsten i 1942 begyndte fødevarerproduktionen at stige, og det samme gjorde eksporten. Derfor kunne Ebner og Walter henvise til denne stigning i deres rapporter til Berlin og på møderne i Handelspolitischer Ausschuss. De kunne understrege, at selv om eksporten havde været meget lav i 1941-42 grundet specielle omstændigheder, så steg produktionen og eksporten igen.

Det er vigtigt at gøre klart, at det danske forbrug af brød, smør, flæsk og oksekød næsten var konstant under besættelsen, og at det stort set svarede til forbruget før og efter krigen.⁴⁴ Derfor blev produktionsændringerne overført til eksporten, der varierede tilsvarende. Det var på den baggrund ingen overdri-velse, når Walter i juli 1942 udtalte, »... at Hjemmemarkedets normale Forsyning skal gaa forud for Eksporten; man er interesseret i, at der ikke indtræder midlertidig Knap-hed her i Landet navnlig paa Kød og Æg, da en saadan Knap-hed erfaringsmæssigt vil blive tilskrevet en for stor Eksport til Tyskland...«⁴⁵

Det er ingen tilfældighed, at udtalelsen faldt i sommeren 1942, idet produktionen af svinekød i den periode var så lav, at den dårligt kunne dække det danske forbrug. Han ønskede at bekræfte den tyske politik over for de danske myndigheder og forklare, at Tyskland ikke ønskede at kræve lavere danske rationer og større eksport.

Handelsforhandlingerne for 1942-43 foregik i november 1942, og en aftale blev underskrevet den 13.-14. november.⁴⁶ Sammenlignet med aftalen det for-gående år er det slående, at de danske og tyske beregninger over produktion og dansk forbrug stort set var identiske. Tilsyneladende var der få diskussioner før aftalen blev underskrevet, men det er noteret, at de tyske forhandlere forventede, at der ville blive eksporteret 100.000 tons svine- og oksekød. Det var langt mere end de danske forhandlere i regeringsudvalget og i eksportud-valgene anså for muligt. Fra tysk side forklarede man ikke, hvorfor de mente, det var muligt, at Danmark kunne levere en så stor mængde, når de var enige med danskerne i beregningerne af produktion og forbrug. På den baggrund meddelte Wassard utvetydigt, at den danske regering ikke ville garantere for en så stor eksport af svine- og oksekød.

Kort efter underskrivelsen af handelsaftalen blev der sendt en ny rapport fra det tyske gesandtskab i København til Auswärtiges Amt angående dansk økonomi.⁴⁷ Formelt set blev rapporten skrevet af Werner Best, som kort tid for-inden havde afløst Renthe-Fink som Rigsbefuldmægtiget i Danmark. I virkeligheden var det utvivlsomt Ebner, der var forfatteren. Rapporten var endnu en positiv beskrivelse af de danske fødevarerleverancers betydning for den ty-

ske civilbefolknings fødevareforbrug. Det blev beregnet, at den danske eksport af smør, flæsk og oksekød i 1942-43 havde sikret omkring tre ugers tysk forbrug. Det er lidt mere, end hvis den danske eksport sættes i forhold til efterkrigsopgørelser over det tyske forbrug i samme periode. I rapporten blev det også påpeget, at Danmark leverede andre fødevarer til Tyskland, herunder 80.000 tons fisk, ligesom der blev eksporteret store mængder sukker til Norge og Finland, som igen aflastede de tyske sukkerleverancer til disse lande. Endelig konkluderedes det i rapporten, at fødevareeksporten fra Danmark var større end eksporten fra Ukraine og andre tyskbesatte lande.

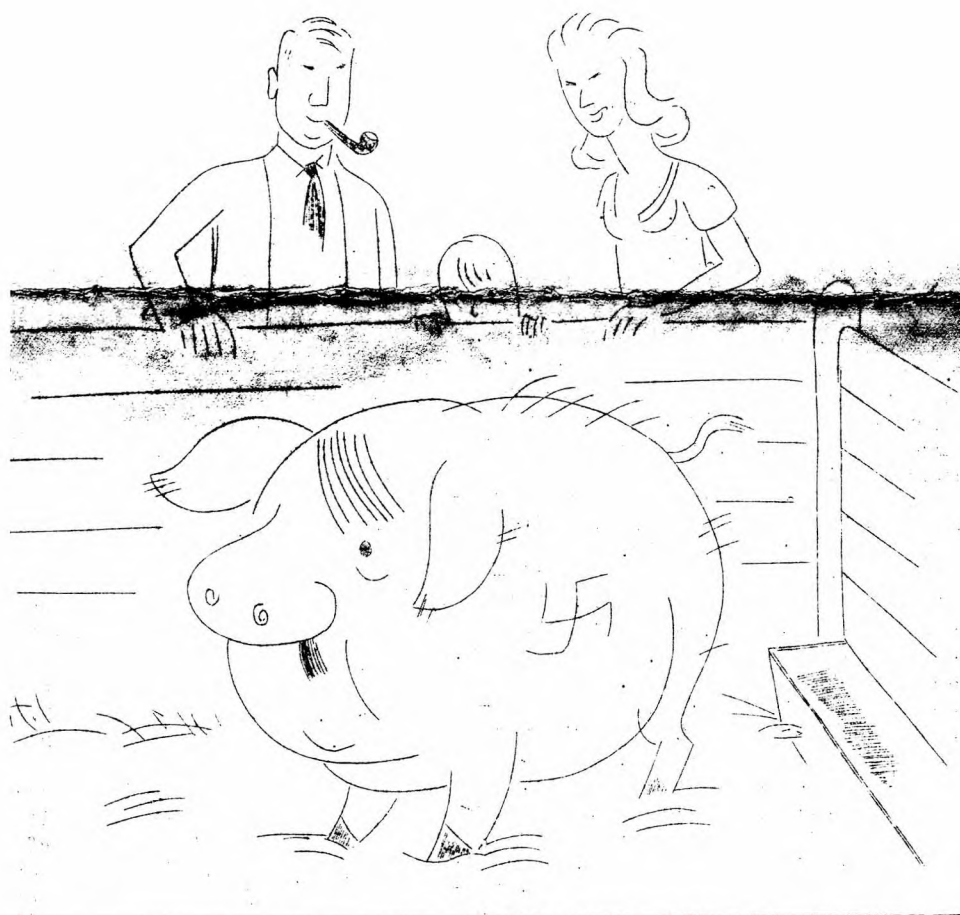
Da Walter returnerede til København i december 1942, blev de tyske krav til eksporten af svine- og oksekød taget op igen. Som noget nyt beregnede han Danmarks samlede forbrug af flæsk og oksekød, hvilket inkluderede landmændenes forbrug af disse varer. Det var lovligt for landmændene at slagte svin og kvæg til deres eget forbrug, og besættelsesmagten ønskede ikke at ændre dette. Man forventede, at et forbud mod hjemmeslagtninger kun ville medføre stigende sort økonomi, og at det ville skade bøndernes *Produktions- und Lieferfreudigkeit*. I stedet forsøgte man at overbevise de danske myndigheder om, at det var i dansk interesse at begrænse landmændenes forbrug. Det blev overladt til den danske regering at afgøre, hvilke midler der skulle tages i anvendelse, men der var fra tysk side modvilje mod rationeringer, fordi man ikke troede på, at det kunne gennemføres.⁴⁸ De danske forhandlere argumenterede med, at ingen kendte omfanget af landmændenes forbrug, og at det derfor ikke var rimeligt at inddrage dette forbrug under forhandlingerne. Der er da heller ingen sikre beregninger af de danske landmænds forbrug af hjemmeslagtede svin. A. P. Jacobsen beregnede i januar 1943, at hjemmeproduktionen af svin var omkring 40.000 tons årligt, hvilket svarede til 50% af det officielle danske forbrug. Danmarks Statistik beregnede efter krigen, at antallet af hjemmeslagtede svin steg under besættelsen, og at det udgjorde mellem 50 og 70% af det officielle danske forbrug.⁴⁹ Emnet var genstand for gentagne drøftelser i de kommende måneder, og de danske forhandlere udtrykte adskillige gange, at det ikke ville være muligt at eksportere 100.000 tons svine- og oksekød, specielt ikke uden danske rationeringer. Samtidig argumenterede Wassard med, at store mængder fødevarer blev eksporteret ulovligt til Tyskland, fordi tyske soldater medbragte eller sendte mad sydpå. Walter erkendte at dette fandt sted, og at det skulle stoppes. I marts 1943 foreslog han derfor, at der blev indført et system med forbrugerkort på flæsk og oksekød, som både ville være til tysk og dansk fordel. Han forklarede, at han fortsat var imod egentlige fødevarerationeringer, men at han omvendt var interesseret i at få kontrol med de tyske soldaters ulovlige forbrug. Derfor foreslog han, at »...de danske Statsborgere ogsaa ved Køb i Butikkerne skulde fremvise et eller andet Papir«, fordi

det ellers ikke ville være muligt at få de tyske militære myndigheder i Danmark til at acceptere, at de skulle handle mod aflevering af kundekort.⁵⁰ Den danske regering fik på den måde serveret et argument for at indføre kundekort, som begrænsede det danske forbrug til 80% af det normale, fordi besættelsestroppersnes forbrug i samme forbindelse kom under kontrol. Samtidig mente de danske myndigheder, at kundekortordningen var et afgørende middel til at forhindre, at der blev gennemført skrappe rationeringer. På et fortroligt pressemøde den 23. maj 1943 i Landbrugsrådet var det da også eksakt de argumenter, Høgsbro Holm anvendte, da han skulle forklare de udvalgte journalister, hvorfor forbrugerkortene var til fordel for den danske befolkning. Han bad samtidig journalisterne om i fortrolighed at videregive disse argumenter til deres kontakter.⁵¹ Igen er det interessant at notere, at da der blev indført en slags kød rationering, var det den danske regering, der gennemførte den. Walter regnede fortsat kun fødevarer rationeringer som et realistisk middel, hvis der var en dansk interesse i, at det blev gennemført. På den måde havde han tillid til, at det danske forbrug af flæsk og oksekød ville blive begrænset uden et stigende sort marked, hvilket ville have været konsekvensen, hvis han havde krævet en skrap rationeringsordning gennemført. Det passer med, at Ebner i sin rapport fra 24. november 1942 understregede, at rationeringer kun skulle gennemføres »... *wenn sie wirklich etwas einbringen würde...*«⁵²

I april 1943 blev der sendt en ny rapport fra gesandtskabet i København, og igen er Ebner den sandsynlige forfatter til de økonomiske afsnit.⁵³ Betydningen af de danske fødevarerleverancer blev her understreget endnu tydeligere end tidligere, idet opfattelsen var, at de tyske rationeringer formentlig måtte sænkes, hvis ikke der kom mad fra Danmark. Specielt den tyske civilbefolknings forbrug af svine- og oksekød var afhængig af danske leverancer. Denne skærpede opfattelse af de danske fødevarers afgørende betydning for den tyske civilbefolkning var gældende for en række indberetninger fra forskellige tyske myndigheder i den resterende del af besættelsesperioden.

Efter at kundekortene var blevet indført den 1. maj 1943, var handelsforhandlingerne mellem Danmark og Tyskland aldeles udramatiske. Alle de store konfliktspørgsmål var afklaret, og der var kun mindre uoverensstemmelser tilbage at drøfte. Der kan angives fire hovedårsager til det: 1) Efter årsskiftet 1942-1943 steg landbrugsproduktionen, og som følge heraf steg eksporten til Tyskland betydeligt resten af besættelsesperioden. Specielt leverancerne af svine- og oksekød steg markant. 2) De danske myndigheder – herunder landbrugets organisationer – havde gennem flere år bevist, at de havde styr på det danske fødevarerforbrug. Derfor så besættelsesmagten ingen grund til at ændre det etablerede forhandlingssystem, da man mente, det sikrede maksimal fødevarereksport til Tyskland og tyskbesatte lande. 3) Fødevarereksporten steg

- Mon det Svin ikke snart er slagtefærdigt, saa vi igen kan faa
Kød og Flæsk

Fig. 4. Karikaturtegning af Hitler som gris. Under besættelsen blev der i de illegale blade bragt flere karikaturtegninger om den danske landbrugseksport til Tyskland. Da produktionen af svinekød i sommeren 1942 ikke kunne dække det danske forbrug, blev det i den illegale presse forklaret med en for stor tysklandseksport. Under krigen var forbruget af fødevarer i Danmark langt højere end i andre tyskbesatte lande. Rationerne af kød, flæsk og smør var desuden betydeligt højere i Danmark end i Tyskland, og de tyske forhandlere truede løbende med at beskære de danske rationer til det tyske niveau. De besluttende tyske myndigheder troede dog ikke på noget tidspunkt, at det ville være muligt at indføre en skrap fødevarerationering i Danmark. Kilde: Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945. Det illegale blad Folkets Røst, 1. juli 1944.

i en periode, hvor de tyske fødevarerforsyninger faldt. Der var derfor ingen grund til at risikere de vigtige danske fødevarerleverancer ved at kræve et andet system indført. 4) Selv hvis besættelsesmagten havde ønsket at fjerne de danske myndigheder og erstattet dem med tysk administrativt personale, havde den ikke ressourcerne til at gøre det. Det blev bevist efter september 1944, hvor det danske politi blev afsat, og hvor besættelsesmagten ikke havde ressourcer til at erstatte det.

Det betyder også, at den danske regerings tilbagetræden den 29. august 1943 ingen betydning havde for handelsforhandlingerne mellem Danmark og Tyskland. Det var fortsat regeringsudvalgene, der forhandlede som tidligere, og danske embedsmænd og landbrugets organisationer fortsatte deres arbejde under den ændrede politiske situation. Vel at mærke med regeringspartiernes opbakning!

Den danske fødevarereksports faktuelle og politiske betydning⁵⁴

Adskillige tyske rapporter vedrørende landbrugsproduktionen og landbrugseksportens betydning er allerede omtalt i det ovenstående, og der vil blive henvist til flere i det følgende afsnit. Først vil den faktuelle betydning af eksporten kort blive opstillet, inden de politiske implikationer vurderes.

I figur 5 og 6 er der foretaget beregninger af henholdsvis smørekseportens og svine- og oksekødseksportens faktuelle betydning for det tyske forbrug. Beregningen er begge steder baseret på: 1) Beregninger foretaget i forskellige tyske rapporter, hvor for eksempel fire ugers forbrug svarer til ca. 8% af det samlede forbrug. 2) Den tyske civilbefolknings forbrug. 3) Den tyske bybefolknings forbrug, hvor bybefolkningen svarer til civilbefolkningen fratrukket de selvforsynende landmænd. 4) De tyske troppers forbrug. 5) Det samlede tyske forbrug. Kolonne 1 er derfor beregnet ud fra estimater foretaget i forskellige tyske rapporter, og kolonnerne 2-5 er baseret på officielle statistiske data udarbejdet efter krigen.

Det er vigtigt at understrege, at beregningerne i tabellerne skal tages med store forbehold, primært fordi dataene for det tyske forbrug er meget usikre. Det skyldes mest, at der er foretaget en beregning af forbruget hos de tyske landmænd, der som de danske lovligt måtte slagte svin og kvæg til eget forbrug. Samtidig er det tyske sorte marked ikke med i de halvofficielle data i *Statistisches Handbuch*, og samlet har det tyske forbrug formentlig været højere end angivet. Omvendt er dataene over omfanget af den danske eksport meget troværdige, fordi både eksportudvalgene og Reichsstellen førte detaljerede opgørelser, og der er ingen eksempler på uoverensstemmelser mellem dem.

	1) Tysk beregning	Befolkning		4) Wehrmacht	5) Total
		2) Civil	3) By		
Ebner. Indberetning for 1941	8%	7%	9%	84%	6%
Ebner. Indberetning for 1941-42	6%	5%	7%	37%	5%
Best. Indberetning for 1942-43	8%	7%	9%	31%	5%
Backe. Indberetning for 1943-44	8-10%	7%	9%	36%	6%
Opgørelse 1/10-44 – 30/3-45 ⁵⁵	-	4%	5%	21%	3%

Fig. 5: De danske smørleverancers betydning for det tyske forbrug i de enkelte besættelsesår. Beregninger foretaget i forskellige indberetninger, samt beregninger baseret på eksportmængder opstillet af Nissen, 2005 kapitel 8 og 9, sat i forhold til data for det tyske forbrug ifølge Statistisches Handbuch, 1949, s. 494.

Det er vigtigt at pointere, at den faktuelle betydning af den danske eksport i forhold til det tyske forbrug ikke i sig selv er særlig interessant. Kun når den faktuelle betydning sættes i forhold til de politiske implikationer, kan landbrugseksportens samlede betydning opgøres, selv om det i praksis er vanskeligt at adskille de to ting. Brandenburg Jensen har konkluderet, at Werner Best i sine rapporter til Berlin manipulerede sine beregninger, og at den danske fødevareeksport derfor blev opfattet til at have væsentlig større betydning, end den rent faktisk havde.⁵⁶ For det første var Ebner begyndt at sætte de danske leverancer i forhold til den tyske civilbefolknings forbrug længe før, at Best kom til København, og det var efter al sandsynlighed Ebner, der var forfatteren bag de økonomiske dele af rapporterne fra gesandtskabet efter, at Best blev Rigsbefuldmægtiget. For det andet er det vigtigt at anføre, at præcise opgørelser over det tyske forbrug ikke var til stede, da rapporterne blev skrevet. Derfor blev beregningerne foretaget på basis af overslag over den tyske civilbefolkning og den ugentlige ration per person. Som vist i figurerne svarede beregningerne i rapporterne nogenlunde til beregningerne foretaget ud fra den danske eksport sat i forhold til efterkrigsopgørelserne over det tyske forbrug. Dette med undtagelse af Backes opgørelser i september 1944, hvor han tilsyneladende overdrev betydningen af de danske leverancer af flæsk og oksekød. Det er derfor meget misvisende at konkludere, at Best, Ebner og andre bevidst misinformede læserne af deres rapporter. De forsøgte dog at afspejle forholdene i Danmark så positivt som muligt. En sådan misinformation ville også betyde, at de myndigheder, som modtog og læste rapporterne, var uvidende og naive, hvilket ikke er korrekt.

	1)	Befolkning		4)	5)
	Tysk beregning	2) Civil	3) By	Wehrmacht	Total
Ebner. Indberetning for 1941	8%	7%	9%	28%	6%
Ebner. Indberetning for 1941-42	6%	4%	5%	10%	3%
Best. Indberetning for 1942-43	6-8%	4%	6%	9%	3%
Backe. Indberetning for 1943-44	20%	10%	14%	22%	7%
Opgørelse 1/10-44 – 30/3-45 ⁵⁷	-	10%	13%	20%	6%

Fig. 6: De danske svine- og oksekødsleverancers betydning for det tyske forbrug i de enkelte besættelsesår. Beregninger foretaget i forskellige indberetninger, samt beregninger baseret på eksportmængder opstillet i Nissen, 2005 kapitel 8 og 9, sat i forhold til data for det tyske forbrug i Statistisches Handbuch (1949), s. 494.

På baggrund af beregningerne, der er vist i figurerne, er det rimeligt at konkludere, at den danske eksport af smør og svine- og oksekød svarede til ca. en måneds forbrug – eller ca. 8% – hos den tyske civilbefolkning. Betydningen var relativt lav i høstårene 1941-42 og 1942-43, specielt hvad angår svine- og oksekød. Efter dette tidspunkt steg betydningen af svine- og oksekødseksporten, mens smørekseporten fortsat udgjorde omkring en måneds forbrug. Det skyldtes en kombination af, at den danske eksport af svine- og oksekød mere end fordobledes fra høståret 1942-43 til det følgende år, og at den tyske civilbefolknings fødevarerforbrug faldt voldsomt.⁵⁸ Dette indicerer også, at de beregninger Backe foretog i september 1944, og som viste, at den danske eksport af svine- og oksekød udgjorde omkring 20% af civilbefolkningens forbrug og ca. 25% af Wehrmachts forbrug, måske var mindre overdrevet, end det umiddelbart kan synes. Han relaterede højst sandsynligt den danske eksport til forbruget hos den tyske bybefolkning, fordi de selvforsynende landmænd klarede sig selv. Det var dermed bybefolkningen, som havde fordel ved de danske fødevarerleverancer, men det var også den, der ville lide, hvis importen fra Danmark forsvandt. Når bybefolkningens forbrug faldt markant det sidste krigsår, og den danske fødevarereksport samtidig steg er det ikke umuligt, at op til 20% af de tyske byers forbrug af svine- og oksekød blev dækket af danske leverancer.

Det fører frem til en vurdering af fødevarereksportens politiske betydning. Som vist blev der sendt et anseeligt antal rapporter fra det tyske gesandtskab i København under besættelsen, der understregede betydningen af de danske leverancer for den tyske civilbefolkning. Ebner var forfatteren til de fleste af rapporterne, men han blev støttet af den Rigsbefuldmægtigede – Renthe-Fink

eller Best afhængig af tidspunktet. Hertil kan føjes, at lederen af Wehrmachts økonomiske afdeling i Danmark, Frigattenkapitän Forstmann, var meget opmærksom på betydningen af de danske fødevarerleverancer.⁵⁹ Der var på den måde sammenfaldende interesser mellem de ledende tyske myndigheder i Danmark i at sikre landbrugsproduktionen, og det spillede en væsentlig rolle, når andre politiske forhold i Danmark blev drøftet.

Som repræsentant for Ernærings- og Landbrugsministeriet udtrykte Walter gentagne gange under besættelsen sin mening om den danske fødevarerproduktion. Han understregede adskillige gange, at det var af større betydning at sikre Tysklands fødevarerforsyning end at følge en mere politisk-ideologisk linie i Danmark, ved for eksempel at kræve en nazistisk eller seminazistisk regering indsat. Der er tilsvarende flere eksempler på, at han forsøgte at intervenere i politiske kriser for at opretholde status quo.⁶⁰ Det klareste eksempel var i oktober 1944, hvor han skrev et meget kritisk brev til Auswärtiges Amt i anledning af, at det danske politi var blevet arresteret.⁶¹ Han gjorde det helt klart, at der efter fjernelsen af politiet ikke længere var nogen kontrol med produktionen og forbruget. Derfor betvivlede han stærkt, at den danske eksport ville finde sted i hidtidigt omfang. Et andet eksempel er fra november 1943, hvor en delegation bestående af tre højtstående embedsmænd – Was-sard, Mohr og A.P. Jacobsen – besøgte centrale myndigheder i Berlin. Den 2. november kl. 17 var der møde med Staatssekretär Steengracht i Auswärtiges Amt, 3. november kl. 12 med Staatssekretär Landfried og Ministerialrat Ludwig i Reichswirtschaftsministerium, kl. 12.30 samme dag med Staatssekretär Backe i Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft, kl. 15 samme dag med Reichsbankdirektor Puhl, inden de sluttede af med et møde 4. november kl. 10.30 i OKW (Oberkommando der Wehrmacht) med »Oberster Chefs des Rüstungsstabs«, General Becker.⁶² På denne tur rundt i ministerierne fulgte Walter delegationen og deltog på møderne, hvor han på danskernes vegne forklarede betydningen af fødevarereksporten. Danskerne opfattede ham tydeligvis som en vigtig støtte, og alle de tyske myndigheder udtrykte viden om forholdene i Danmark, primært fordi Walter løbende holdt dem orienteret. Alt tyder derfor på, at Walter gjorde alt, hvad han kunne, for at overbevise andre centrale tyske myndigheder om, at det var i tysk interesse at lade forholdene i Danmark forblive uændret. Der var ingen grund til at risikere de vigtige fødevarerleverancer til Tyskland gennem politiske ændringer.

Walters overordnede, Herbert Backe, intervenerede også nogle gange under politiske kriser i Danmark. Den 2. september 1943, tre dage efter den danske regerings tilbagetræden, oplyste van Scherpenberg fra det tyske gesandtskab i København til Auswärtiges Amt, at Walter og Backe ikke ønskede at udnytte situationen i Danmark til at hente flere fødevarer.⁶³ De var tværtimod ind-

Fig. 7. Billede af tysk soldat på Fredericia Bane-gård: De Frie Danske bragte i juli 1943 dette billede af en overbelæst tysk soldat på vej på or-lov. Tyske soldaters mad-pakker var det synlige be- vis på, at der blev sendt fødevarer sydpå. I de ille- gale blade var det derfor disse leverancer, der blev angrebet som udtryk for den tyske udplyndring af Danmark. Det blev ofte konstateret i forlængelse heraf, at det blev betalt via clearingkontoen i Na- tionalbanken. I realiteten udgjorde tyske soldaters personlige madleverancer kun en brøkdel af Dan- marks samlede fødevarer- eksport til Tyskland. Kil- de: Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940- 1945. Det illegale blad De Frie Danske, juli 1943.

DANMARKS UDPLYNDNING:
Lynskud fra Fredericia Banegaard
Dette sker med Ministeriet Scavenius' Billigelse!

stillet på at acceptere mindre fødevarerleverancer i en periode, men de krævede til gengæld, at forholdene i Danmark hurtigst muligt vendte tilbage til det normale. Igen i februar 1944 understregede Backe den danske fødevarereksports betydning i et brev til den tyske finansminister vedrørende besættelsesomkostningerne.⁶⁴ Han pointerede, at dette spørgsmål ikke måtte skade den danske interesse i at eksportere. Han gav også udtryk for, at det efter hans

mening kunne ske, hvis ikke ro og orden i Danmark blev opretholdt, eller hvis der ikke blev leveret flere varer fra Tyskland. Det tydeligste eksempel på, at Backe intervererede, er fra den 26. september 1944, hvor han skrev et vredt brev til den tyske udenrigsminister, Ribbentrop.⁶⁵ I brevet gjorde han det helt klart, at fjernelsen af det danske politi satte den afgørende danske fødevarer-eksport på spil. Konsekvensen af det kunne meget vel blive, at den tyske civilbefolkning mistede ca. 20% af forsyningerne af svine- og oksekød, og han krævede derfor, at forholdene i Danmark blev genoprettet. Karl Schnurre, lederen af den handelspolitiske afdeling i Auswärtiges Amt, som refererede til Backes brev, gav i sit brev tydeligt udtryk for, at han til fulde delte Backes bekymring og krav. Han opfordrede derfor Best til snarest at finde frem til en løsning, der kunne sikre ro og orden i Danmark.

Det er således tydeligt, at Auswärtiges Amt og Ernærings- og Landbrugsministeriet havde en fælles interesse i at sikre, at forholdene i Danmark var så normale som muligt. Auswärtiges Amt forsøgte efter bedste evne at forblive ved magten, og fødevarereksporten var et godt argument i den sammenhæng. Ernærings- og Landbrugsministeriet opfattede normalitet som forudsætningen for at sikre en maksimal mængde fødevarer fra Danmark, og det lykkedes tilsyneladende at overbevise andre myndigheder i Berlin om, at det specielle system i Danmark var til tysk fordel.

Hitler indikerede flere gange, at han var opmærksom på betydningen af den danske landbrugseksport til Tyskland. Da Best blev udnævnt til Rigsbefuldmægtiget i Danmark, beskrev Hitler på et møde den 27. oktober 1942, hvilke pligter Best havde. Noget af det vigtigste var at sikre fødevarereksporten ved at opretholde de eksisterende forhandlingsinstitutioner.⁶⁶ Igen to dage efter den danske regerings tilbagetræden den 29. august 1943, beordrede Hitler, at Best skulle sikre at den danske *Wirtschaftskraft* blev opretholdt.⁶⁷ Det samme var tilfældet i april 1944, hvor Hitler udstedte en instruks om, at der skulle eksporteres større varemængder til Danmark for at animere de danske landmænd til at producere mere. Endelig refererede Schnurre den 13. oktober 1944 til en gentaget instruks fra Hitler.⁶⁸

Det er således overvejende sandsynligt, at den danske fødevarerproduktion og -eksport havde afgørende betydning for den generelle tyske besættelsespolitik i Danmark. Ernærings- og Landbrugsministeriet understregede adskillige gange betydningen af de danske fødevarerleverancer for den tyske civilbefolkning, og Auswärtiges Amt støttede op bag denne opfattelse. Dette skal ses i sammenhæng med, at den nazistiske ledelse havde stort fokus på den tyske civilbefolknings fødevarerforsyning. Hans-Erich Volkmann har beskrevet denne holdning som: »Traumatiseret af de dårlige fødevarerforsyninger under Den første Verdenskrig, havde de nazistiske ledere, med Hitler i spidsen, en aldrig

overvundet frygt for en utilfreds befolkning på hjemmefronten, der ikke blot kunne svække krigsmorale, men tillige kunne true hele systemet.«⁶⁹

Backe havde en tilsvarende opfattelse. I sin bog fra 1941 forklarede han det tyske nederlag under Den første Verdenskrig med en svigtende fødevareforsyning til den tyske civilbefolkning. Det er således rimeligt at tillægge fødevareområdet så stor betydning for ledelsen af det nazistiske regime, at de danske leverancer af mad efter al sandsynlighed fik større indflydelse på den generelle besættelsespolitik i Danmark end den faktuelle betydning antyder.

Sammenfatning

Danske leverancer af smør, svine- og oksekød udgjorde omkring en måneds forbrug for den tyske civilbefolkning. I det sidste år steg svine- og oksekødsleverancerne til 10-15 % af dette forbrug, hvilket var langt mere end forventet af både danske og tyske landbrugsekspertter umiddelbart efter besættelsen i 1940. Det hjalp utvivlsomt Walter og Backe til at kunne overbevise andre tyske myndigheder om fordelene ved at lade den særlige dansk-tyske forhandlingsinstitution fortsætte under krigen. Ikke alene sikrede det en maksimal eksportmængde; det blev samtidig klaret på en måde, hvor besættelsesmagten måtte anvende et minimum af ressourcer. Forhandlingsinstitutionerne var også til fordel for den danske befolkning. Selv om der blev eksporteret betydelige fødevaremængder til Tyskland, blev den danske befolkning sikret et højt fødevarerforbrug pr. indbygger. Et forbrug, der var langt højere end i noget andet tyskbesat land eller i Tyskland selv.

Den store fødevarereksport og den aktive økonomiske kollaboration, som de danske myndigheder og landbrugsorganisationer præsterede, spillede således utvivlsomt en afgørende rolle for den relativt lempelige besættelsespolitik i Danmark. Det var dermed også en medvirkende årsag til, at Danmark blev et så udtalt særtilfælde blandt de tyskkontrollerede lande. Man må dog samtidig konstatere, at fødevarerleverancerne bidrog direkte til den tyske krigsøkonomi. Både fordi den dermed sikrede en væsentlig del af den tyske befolknings forbrug af mad, men også fordi den medførte, at Tyskland kunne frigive en del af sine ressourcer til andre ting end fødevarerproduktion.

Litteratur

Steen Andersen, *Danmark i det tyske Storrøm. Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41*, København 2003.

Herbert Backe, *Um die Nahrungs-Freiheit Europas*, Leipzig 1941.

Betænkning og Beretning til Folketinget afgivet af den af Tinget [...] nedsatte Kommission i Henhold til Grundlovens §45, Bind I-XV (1945-53). København. (De Parlamentariske Kommissioners Beretninger). Notehenvvisninger: PK.

- Karl Brandt, *Management of Agriculture and Food in German-Occupied and Other Areas of Fortress Europe*. A Study in Military Government, Stanford 1953.
- Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburg 1998.
- Claus Bundgaard Christensen, »Sortbørskriminalitet i Danmark fra besættelse til efterkrigstid«, *Historisk Tidsskrift, Bind 102. Hæfte 2*, 2002, s. 338-363.
- Claus Bundgaard Christensen, *Den sorte børs – fra besættelse til efterkrigstid*, København 2003.
- Phillip Giltner, »Trade in 'Phoney' Wartime: The Danish-German Maltese Trade Agreement of 9th of October 1939«, *International History Review, xia 2. May 1997*, s. 333-346.
- Phillip Giltner, »In the Friendliest Manner. German-Danish Economic Cooperation During the Nazi Occupation of 1940-1949«, *Studies in Modern European History*. Vol. 27. New York 1998.
- Henrik Hauch, *Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer*, Århus 1978 (Oprindeligt udgivet som artikler i ugebladet *Landet* i 1955 og 1956).
- Ole Brandenburg Jensen, *Infiltration, kollaboration og nødvendigt samarbejde. Studier i de økonomiske relationer mellem Danmark og Tyskland 1940-1945*, upubliceret ph.d.-afhandling fra Århus Universitet 2003.
- Sigurd Jensen, *Levevilkår under Besættelsen. Træk af den Økonomiske og Sociale Udvikling i Danmark under den Tyske Besættelse 1940-45*, København 1971.
- Flemming Just, *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*, Esbjerg 1992.
- Hans Kirchhoff, *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald – Forudsætninger og forløb – En studie i kollaboration og modstand*, København 1979.
- Hans Kirchhoff, *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*, Odense 2002.
- Helge Knudsen og Henrik V. Ringsted, *Maskerne falder i Nürnberg*, København 1946.
- Joachim Lund, *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Grossraumwirtschaft 1940-42*, upubliceret ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet 1999.
- Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets, Hrsg: *Statistischen Handbuch von Deutschland 1928-1944*. Franz, München 1949.
- Mark Mau, »Business as usual«. *De dansk-tyske handelsrelationer under besættelsen. En analyse af Udenrigsministeriets embedsmænds politik i regeringsudvalget*, upubliceret konferensspeciale fra Københavns Universitet 2002.
- Mogens Rostgaard Nissen, »Landbruget og den danske neutralitet efter udbruddet af Anden Verdenskrig«, *Historie*, nr. 1, 2003, s. 124-157.

- Mogens Rostgaard Nissen, »Prices on food 1940-45: Nazi price policy in occupied Denmark«, *NORDEUROPAforum. Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur*. 14. Jahrgang. 1, 2004, s. 25-44.
- Mogens Rostgaard Nissen, *Produktions- und Lieferfreudigkeit. Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*, upubliceret ph.d.-afhandling fra Syddansk Universitet, 2005.
- Henning Poulsen, *Besættelsesårene 1940-1945*. Århus 2002.
- Viggo Sjøqvist, *Danmarks Udenrigspolitik 1933-1940*, 2. udgave, Haslev 1971.
- Hans-Eric Volkmann, »Landwirtschaft und Ernährung in Hitlers Europa 1939-45«, *Militärgeschichtlichen Mitteilungen* 35, 1984, s. 9-75.
- Alex Walter, »Die Wirtschaft der nordischen Länder«, *Nauticus. Jahrbuch für Deutschlands Seeinteressen. Herausgegeben auf Veranlassung des OKM*, 24 (1941), s. 356-75.
- Alex Walter, »Landwirtschaftliche Zusammenarbeit im Europa«, *Bericht über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft. Herausgegeben im Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft*, 28 (1942/43), s. 351-59.
- Alex Walter, »Zwischenstaatliche Landwirtschafts-Zusammenarbeit«, *Odal: Monatschrift für Blut und Boden*, 10 (1941), s. 97-101.
- Robert S. Wistrich, *Who's Who in Nazi Germany*, 2. udgave, London 2002.

Noter

1. Giltner, 1998 s. 3; Brandt, 1953 s. 299; Poulsen, 2002 s. 11 blandt andre.
2. Reichsministerium für Ernährung und Landwirtschaft.
3. Bundesarchive (herefter BAarch): R16/1351. Rapport med overskriften *Die Ernährungswirtschaft in Dänemark, Norwegen und Schweden*, der ifølge et modtagerstempel er ankommet til Reichsnährstand 15. juni 1940 og BAarch: R15V/34. Kort rapport med overskriften *Ausfuhrmöglichkeiten Dänemarks nach dem 9. April 1940* der er udarbejdet i Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Öle und Fette umiddelbart efter besættelsen.
4. Statistisk Aarbog 1940.
5. Dette afsnit er i væsentlig grad baseret på Nissen, 2005 kapitel 1 og 2, hvor der foretages en grundigere gennemgang.
6. Mau, 2002 s. 2 og Jensen, 1971 s. 18.
7. Departementschef.
8. Walter, 1942-43 s. 351. Det er derfor meget misvisende, når Sjøqvist, 1971 s. 326 noterer, at Walter tilhørte den handelspolitiske afdeling i det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt.
9. Reichswirtschaftsministerium.
10. BAarch R901/67939 og R9I/949.

11. Viceminister eller øverste embedsmand i et ministerium.
12. Wistrich, 2002 s. 6-7 og Gerlach, 1998 s. 15-22.
13. Hauch, 1978 s. 86-92 og Nissen, 2005 s. 64-66.
14. BAarch: R901/68939 og R9I/949. Handelspolitischer Ausschuss var et udvalg, hvor alle centrale økonomiske myndigheder i Berlin deltog med en højststående embedsmand på Ministerialdirektor-niveau. Læs også Lund, 1999 s. 34 og Nissen, 2005 s. 47-48.
15. Mau, 2002 s. 25 og Andersen, 2003 s. 33.
16. Just, 1992 s. 121 og 138.
17. Just, 1992 s. 138 og Landbrugsrådets Arkiv, Præsidiemeddelelser (herefter PR) nr. 26/1939.
18. Læs også Nissen, 2005 kapitel 2.
19. Det tyske udenrigsministerium.
20. BAarch: R901/67771 og Jensen, 1971 s. 73.
21. BAarch: R901/67771.
22. PR 14/1941. Læs Nissen, 2005 kapitel 2 for en grundigere gennemgang af forholdet mellem de institutioner og aktører, der er opstillet i figur 1.
23. Nissen, 2005 kapitel 5.
24. Dette afsnit er i væsentlig grad baseret på Nissen, 2005 kapitel 9, hvor der er en grundig gennemgang af de dansk-tyske handelsforhandlinger under besættelsen.
25. BAarch: R16/1306.
26. Læs Nissen, 2005 kapitel 4, for en uddybende gennemgang.
27. Det blev klart udtrykt af Walter på et møde 7. april 1941 med repræsentanter fra Landbrugsrådets præsidium, PR nr. 8/1941.
28. PR nr. 34/1940.
29. BAarch: R901/67736.
30. Rigsarkivet (herefter RA): UM 1909-45, H64-193.
31. Se Bundgaard Christensen, 2003 s. 319.
32. Kirchhoff, 2002 s. 19-20.
33. BAarch: R901/68311. Rapport med overskriften *Wirtschaftslage in Dänemark*.
34. BAarch: R901/68311. Rapport dateret 18. februar 1941 med overskriften *Bemerkungen zur Wirtschaftslage Dänemarks*.
35. BAarch: R901/68939 og R9I/949.
36. RA: UM 1909-45, H64-192 samt Mau, 2002 s. 108. Udkast til Scavenius tale 15. november 1940 i Rigsdagen.
37. BAarch: R901/68311. Rapport dateret 15. juni 1941 med overskriften *Die Wirtschaft Dänemarks im ersten Jahr nach der Besetzung und ihre Bedeutung für Deutschland*.

38. PR nr. 19/1941.
39. PR nr. 19/1941 vedrørende referat fra regeringsudvalgsmøde 26. september 1941. Med *Protokollen* mentes handelsaftalen.
40. BAarch: R901/68311, R901/68712 og Lund, 1999 s. 166. Rapport dateret 31. januar 1942 med overskriften *Dänemarks Wirtschaft in Beziehung zu Deutschland*.
41. Länderrat des Amerikanischen Besatzungsgebiets, Hrsg, 1949 s. 494.
42. Knudsen og Ringsted, 1946 s. 53-74.
43. RA: Privatarxiv nr. 5187: Kristen Bording. Fra artikel i Vejle Amts Folkeblad medio september 1945 i anledning af Bordings 25 års jubilæum i Folketinget.
44. Læs Nissen, 2005 kapitel 8 og 9, hvor fordelingen af den danske fødevarerproduktion gennemgås.
45. RA: UM 1909-45, H64-194 og PR 13/1942 samt Mau 2002, s. 50. Brev fra Udenrigsministeriet dateret 7. juli 1942.
46. RA: UM 1909-45, H64-195 og PR nr. 18/1942.
47. BAarch: R901/67735. Rapport dateret 24. november 1942 med overskriften *Politische Informationen für die deutschen Dienststellen in Dänemark*, med den tilføjende overskrift *Abschluss der deutsch-dänischen Regierungsausschuss-Verhandlungen und die Leistungen der dänischen Landwirtschaft an das Reich*.
48. RA: UM 1909-45, H64-195 og PR nr. 20/1942.
49. Læs Nissen, 2005 s. 200-202, hvor omfanget af hjemmeslagtninger vurderes.
50. RA: 1909-45, H64-195. Referat af møder i perioden 16.-18. marts 1943.
51. PR nr. 9/1943.
52. BAarch: R901/67735.
53. BAarch: R901/67735. Rapport dateret 15. april 1943 med overskriften *Politische Informationen für die deutschen Dienststellen in Dänemark*.
54. Dette afsnit er i væsentlig grad baseret på Nissen, 2005 kapitel 10.
55. Beregningen er foretaget på basis af en eksporteret smørmængde til Tyskland på ca. 14.000 tons i perioden, jf. Landbrugsrådets Præsidiemeddelelser, og sat i forhold til halvdelen af det tyske forbrug i høståret 1943-44, idet der ikke er data for det tyske forbrug i høståret 1944-45. Der skal tages højde for, at smørproduktionen generelt var meget lavere i vinterhalvåret i forhold til sommerhalvåret.
56. Brandenburg Jensen, 2003 s. 205 og de følgende sider.
57. Beregningen er foretaget på basis af en eksporteret mængde svine- og oksekød til Tyskland på ca. 72.000 tons i perioden, estimeret på baggrund af data i Landbrugsrådets Præsidiemeddelelser, og sat i forhold til halvde-

len af det tyske forbrug i høståret 1943-44, idet der ikke er data for det tyske forbrug i høståret 1944-45.

58. Ifølge Statistisches Handbuch, s. 494 faldt den tyske bybefolknings forbrug af svine- og oksekød med 1.051.000 tons, fra 2.077.000 i 1939-40 til 1.125.000 tons i 1943-44, og faldet var størst i det sidste krigsår.
59. Kirchhoff, 1979, vol. 1, s. 106 og Brandenburg Jensen, 2003 s. 205-206.
60. Kirchhoff, 1979, vol. 1, s. 106.
61. RA: Tyske Arkiver, Auswärtiges Amt, Ha. Pol. Abt., AA228. Brev dateret 11. oktober 1944.
62. RA: 0014: Landbrugs- og Fiskeriministeriet 1848- : J04: Statskonsulenten i Berlin 1921-45 (14/200/13). Pakke 9-12.
63. PK, Bilag XIII, 429, s. 930.
64. PK, Bilag XIII, 438, s. 943.
65. RA: Tyske Arkiver, Auswärtiges Amt, Ha. Pol. Abt., AA228. Rapport dateret 13. oktober 1944 skrevet af lederen af den handelspolitiske afdeling i Auswärtiges Amt, Karl Schnurre.
66. Kirchhoff, 1971, vol. 1, s. 48-52 og Brandenburg Jensen, 2003, s. 214-215.
67. RA: Tyske Arkivalier, Auswärtiges Amt, Ha. Pol. Abt. AA 281; Lund, 1999, s. 171-172 og Kirchhoff, 1979, vol. 1, s. 105-106. Rapport skrevet af Schnurre, dateret 26. december 1943.
68. RA: Tyske Arkiver, Auswärtiges Amt, AA 228.
69. Volkmann, 1984 s. 9.

Forfatter

Mogens Rostgaard Nissen, født 1965. Cand.mag. i historie og statskundskab fra Københavns Universitet 2001. Ph.D. 2005 med afhandlingen *Produktions- und Lieferfreudigkeit. Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945* fra Syddansk Universitet. Projektet var et led i forskningsprojektet *Besættelsestidens erhvervsmæssige og økonomiske forhold*, hvor 11 forskere fra danske universiteter, museer, arkiver og Handelshøjskolen i København deltager med forskellige projekter. I august 2005 udkommer bogen *Til fælles bedste – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*.

Ernæringsforhold og det sorte marked i Danmark under besættelsen

Artiklen beskriver betydningen af den sorte børs for danskernes ernæringsforhold under Besættelsen. Grundet en forholdsvis gunstig forsyningsituation udviklede den sorte børs, i modsætning til i mange andre lande, sig aldrig til noget marked for livsvigtige varer. Under Besættelsen forblev den sorte børs et alternativt, om end udbredt, illegalt marked, hvor danskerne kunne supplere deres forbrug med især sukker, smør og tobaksvarer.

Denne artikel analyserer, hvilken betydning den sorte børs havde for ernæringsforholdene i Danmark 1939-53. Fokus vil blive rettet mod sortbørshandelen, som var den illegale handel på gadeplan med rationeringsmærker og knaphedsvarer.¹ Ved domstolene blev *at drive handel på den sorte børs* det udtryk, som retten anvendte til at beskrive denne type ulovlig handel. Rigsadvokaturen definerede begrebet sortbørshandel således: *Handel på værtshus, gader o.l., offentligt tilgængelige steder imellem personer, der ikke kender hinanden personligt.*² Resultatet er, at sortbørshandelen spillede en marginal rolle for fødevarerforsyningen, men en central rolle for varer som tobak og en vis rolle for dyre fødevarer som sukker og smør. Dette skyldes i høj grad, at det danske marked ikke var særligt underforsynet, og at der var alternativer som køb direkte hos producenten. En vis ændring af forbruget fandt dog sted.

Sortbørshandelen er særlig interessant, idet denne type lovovertrædelser indirekte kan fortælle meget om danskernes fødevarer- og ernæringsituation under Besættelsen og i efterkrigsårene. Artiklen er baseret på omfattende arkiver fra Direktoratet for Vareforsyning og Handelsministeriet, samt politiet i København, Vejle og Roskilde. Det vigtigste arkiv er imidlertid Københavns Byrets 3. Afdeling. Denne afdeling blev etableret i september 1939 og varetog sager vedrørende overtrædelser af love om priser og rationering. De mest almindelige sager drejede sig om sortbørshandel, og mellem 1940 og 1953 afsagde den mere end 2.000 domme vedrørende disse overtrædelser.

Umiddelbart efter indførelsen af de første rationeringer i 1939 forekom der illegal handel, som kan karakteriseres som sortbørshandel. I 1942 var sortbørshandelen udbredt til alle større byer i Danmark, og omfanget kulminerede i Besættelsens sidste to år. En væsentlig årsag til det sidste var tyskernes

internering af det danske politi, *Operation Möwe*. For selv om de danske myndigheder oprettede vagtkorps i kommunalt regi, kunne disse korps ikke for alvor bremse den omfattende illegale handel.

Produkterne på den sorte børs

I perioden 1940-42 var rationeringsmærker hovedvaren på den sorte børs. Systemet med rationeringsmærker blev indført i september 1939 og forblev stort set uændret indtil afviklingen af de sidste rationeringer i begyndelsen af 1950'erne. Mærkerne var samlede i ark, der i reglen blev udleveret kvartalvis. Et rationeringsmærke måtte ikke bruges som betalingsmiddel, men gav udelukkende indehaveren ret til at foretage et indkøb af den vare, som mærket dækkede. Ikke alle typer af rationeringsmærker var imidlertid lige efterspurgte på den sorte børs. Det kan blandt andet ses af, hvilke typer rationeringsmærker, politiet beslaglagde hos sortbørshandlerne. Mærker til kaffe, sukker og smør var de mest almindelige mærker, som optrådte i forbindelse med illegale handler. Kaffemærkerne forsvandt hurtigt fra det illegale marked, idet lagrene af råkaffe simpelthen blev opbrugt, men mærker til sukker og smør blev omsat indtil ophævelsen af rationeringen i henholdsvis 1950 og 1952. Den uens efterspørgsel af rationeringsmærker fremgik også af en politirapport fra 1949, der omhandlede forsendelser af mærker fra Jylland til hovedstaden. Af informantens oplysninger fremgik det, at kun mærker til kaffe, smør og sukker blev sendt til København. Resten af de opkøbte rationeringsmærker blev ganske enkelt smidt væk.³

Handelen med rationeringsmærker på det sorte marked var et udtryk for, i hvor høj grad danskerne stolede på rationeringssystemet. I lande, hvor tilliden til rationeringssystemet svigtede, som for eksempel Italien, foregik omsætningen på den sorte børs primært som varer in natura frem for som mærker.

I løbet af 1943 blev tobak den mest almindelige vare på den sorte børs i takt med, at mængden af tobaksvarer i butikkerne faldt.⁴ Det er umuligt at angive, hvor stor en procentdel af tobaksforbruget der blev solgt illegalt; men der dog er ingen tvivl om, at det samlede forbrug lå væsentligt over de officielle tal. Den væsentligste årsag til dette var, at det ofte var muligt for forbrugerne at købe tobak direkte hos de tyske soldater. Hertil kom, at sortbørshandlerne opkøbte store mængder af cigaretter hos værnemagtens enheder i Danmark, samt at tobak i stor stil blev smuglet ind i landet fra Tyskland. Men også indsmugling af tobak fra Sverige forekom i ret stort omfang. Alene i en sag fra 1950 vurderede politiet, at mere end 12 millioner cigaretter var blevet smuglet ind i landet fra Sverige med henblik på sortbørssalg.⁵

Illegal handel med tobaksvarer og salg af rationeringsmærker udgjorde 85% af alle sager om sortbørshandel ved Københavns Byret i perioden 1939-53. Der

blev imidlertid også solgt andre produkter dækkende et forholdsvist bredt felt. Men selv om kaffebønner, chokolade, whisky, smør og sukker blev handlet på den sorte børs, var det overordnede billede, at fødevarer kun i ret begrænset omfang blev solgt her. De hyppigst omsatte produkter var, udover rationeringsmærker og tobak, dæk og benzin.

Priserne på den sorte børs

En måde, hvorpå prisstrukturene på den sorte børs kan studeres, er gennem en sammenligning af priserne på henholdsvis det legale og det illegale marked. Gennem sammenligningen kan beregnes den procentvise merpris, som forbrugeren måtte betale, når denne foretog indkøb med mærker fra den sorte børs. De følgende beregninger dækker perioden 1941-43: Sukker 55-70%, smør 50-60%, kaffe 335-400%, rugbrød 30% og havregryn 20-30%.⁶

Fra 1942-43 var priserne på den sorte børs forholdsvist stabile. Et udtryk for dette var, at domstolene blev i stand til at udregne bøder for sortbørshandel på baggrund af illegale priser. Priserne kunne stige, men så forekom stigningen overalt, både i hovedstaden og i provinsbyerne. Det betyder, at den sorte børs må betragtes som et ret gennemsigtigt marked, hvor forbrugerne var i stand til at sammenligne priser. Priserne var imidlertid så høje, at de svageste sociale grupper var afskåret fra at supplere deres forbrug på den sorte børs. Dog var priserne heller ikke højere, end at en faglært arbejder med en normal indkomst af og til kunne foretage illegale køb.

Forsyningskanaler til det illegale marked

Den sorte børs modtog forsyninger fra flere forskellige kilder. I den tidlige periode 1940-42 var det almindeligt, at forbrugerne solgte deres egne mærker til sortbørshandlerne. Men fra 1942 blev tyveri og røveri en stadigt hyppigere kilde til rationeringsmærker. 35 af de i alt 72 politikredse i Danmark oplevede 1939-48 tyveri eller røveri i større stil, hvorved der blev stjålet rationeringsmærker i tusindvis. Alene Roskilde Politi behandlede 39 af denne slags sager.⁷ Antallet af mindre indbrud hos købmænd og lignende er ikke kendt, men både under Besættelsen og i efterkrigsårene vurderede politiet, at for sortbørshandlerne var netop denne type kriminalitet en vigtig kilde til rationeringsmærker og tobak.

Når indbrud, tyveri og røveri blev en vigtig måde at fremskaffe varer på, skyldtes det, at forbrugernes økonomiske situation blev forbedret i løbet af Besættelsen. Det skete i takt med, at arbejdsløsheden faldt, og lønningerne steg. Derfor blev borgerne mindre villige til at sælge deres rationeringsmærker. De anvendte dem i stedet i forbindelse med forbruget i den private husholdning.⁸

Den sorte børs i Danmark var i vid udstrækning domineret af organiseret

kriminalitet. Det blev tydeligt i forbindelse med edderkoppesagen. Her kom det frem, at en af sagens bagmænd, Svend Aage Hasselstrøm, i mange år havde spillet en dominerende rolle på den sorte børs. Ingen kriminel organisation fik fuldstændig kontrol med det illegale marked, men karakteristisk nok dominerede bestemte kriminelle grupper og bander salget af mærker, cigaretter og forfalskning af rationeringsmærker. Det var markant, at mange af de, der blev dømt for at overtræde Besættelsestidens ekstraordinære rationerings- og prislovgivning, kom fra bedrestillede grupper i samfundet. Men vender vi blikket mod dem, som blev dømt for sortbørshandel, har vi at gøre med en gruppe, som kriminologer vil betegne som det *traditionelle fængselsklientel*, der bestod af unge ufaglærte mænd. Herudover havde næsten 50% af de dømte tidligere været i konflikt med loven. Den hyppigste form for straf var fængsel, som blev brugt i 96% af alle domme for sortbørshandel ved Københavns Byret. Straffen var typisk på 30-60 dage.⁹

Udenlandske soldater og deres betydning for den sorte børs

Under Besættelsen og i efterkrigsårene spillede udenlandske tropper en vigtig rolle på det sorte marked, både som leverandører og som kunder. Under krigen var den tyske Værnemagts soldater væsentlige leverandører af tobak til den sorte børs i de områder og byer, hvor der var militære koncentrationer. For eksempel langs den invasionstruede jyske vestkyst var det almindeligt, at danskerne købte og byttede tobak hos soldaterne. Men i en række sager, som blev efterforsket af det danske politi, blev det klart, at indsmugling af cigaretter fra Tyskland til Danmark også havde antaget et stort omfang. Blandt andet kunne politimesteren i Tønder i oktober 1942 berette om tyske patruljebåde, som dagligt ankom med store ladninger af tobak, der blev solgt til sortbørshandlerne.¹⁰ Under krigen blev Værnemagten sandsynligvis den vigtigste leverandør af tobak til den sorte børs. Det fremgik også af sprogbrugen ved domstolene, hvor cigaretter ofte blev beskrevet som *Værnemagts-cigaretter*.

De tyske soldater optrådte imidlertid også som forbrugere. Generelt var de primært interesserede i rationeringsmærker til sukker og smør, som de i lighed med danske borgere kunne anvende ved køb i butikkerne. Tropperne blev ikke blot involveret i sortbørshandel på det individuelle plan. Det skete også på organiseret form, da de tyske kantiner i større stil opkøbte sukker- og smørmærker på den sorte børs.

Efter befrielsen forsvandt de tyske tropper og deres tobak naturligvis fra den sorte børs, men deres rolle blev hurtigt udfyldt af de britiske soldater. I 1945-46 udgjorde cigaretmærker som *Players*, *Lucky Strike* og *Camel* sammen med svenske cigaretter de tobaksmærker, som hyppigst blev konfiskeret af det danske politi.

Det sorte marked og forbruget af fødevarer

På trods af, at fødevarsituationen i Danmark var bedre end i andre tyskbesatte lande, forårsagede vareknaphed alligevel ændringer i kostvanerne.¹¹ Generelt måtte forbrugerne spise flere kartofler og mere fisk, æg og brød. Tilsvarende mindskedes forbruget af kød, sukker og vegetabilsk så vel som animalsk fedt. Ændringerne i forbruget af de enkelte varegrupper, for eksempel kartofler, kan ses ved at sammenligne de mængder, der i gennemsnit blev konsumeret pr. indbygger før og under krigen. Før krigen spiste danskerne i gennemsnit 8,3 kg kartofler pr. måned, og i 1944 var forbruget steget til 11 kg. Om end der aldrig opstod decideret nød i Danmark under Den 2. Verdenskrig, så oplevede nogle grupper, især arbejderne i krigens første år, en nedgang i de generelle leveforhold. Faldet i realindkomst og den stærkt stigende arbejdsløshed 1939-41 kombineret med det forhold, at mange varer på den sorte børs blev solgt af private, rejser spørgsmålet, om der forekom en redistribuering af fødevarer mellem forskellige socialgrupper på den sorte børs? Som nævnt var mærker til sukker og smør de varettyper, som oftest blev omsat på den sorte børs, og netop sukker og smør hørte til blandt de dyreste fødevarer. Af politiets rapporter vedrørende borgere, der solgte deres rationeringsmærker til sortbørshandlerne, fremgår det da også tydeligt, at de gjorde det på grund af økonomiske problemer, der var opstået som følge af arbejdsløshed. De, som blev arresteret for sådanne overtrædelser, forklarede i reglen, at de simpelthen ikke havde råd til at købe sukker og smør og derfor lige så godt kunne sælge mærkerne for derved at forbedre deres økonomi. Fra 1942 blev redistribuering af fødevarer gennem handel på den sorte børs betydeligt mindre udtalt end i krigens første år.

Den sorte børs og landbrugets rolle

En væsentlig årsag til, at forbrugerne aldrig blev afhængige af den sorte børs var, udover den relativt gode forsyningsituation, at det var muligt at købe direkte hos producenterne i landdistrikterne. De produkter, som blev solgt på denne måde uden om officielle kanaler, var næsten udelukkende animalske fødevarer, primært kød, æg og smør. Æg blev ikke rationerede, men forsvandt periodevis fra butikernes hylder på grund af transportvanskeligheder, eller fordi ægproducenterne foretrak at sælge til tyske soldater, der var villige til at betale en højere pris.

Hvor stort et omfang opkøb af animalske fødevarer direkte hos producenterne i landbruget havde, er meget svært at bedømme, da det såkaldte mørketal, det vil sige de ikke-registrerede overtrædelser, er højt. Det er der flere grunde til. Politiet efterforskede kun forholdsvis få sager af denne karakter, så opdagelsesrisikoen har været lav. Heller ikke materiale fra Direktoratet for Vareforsyning og andre institutioner, der havde at gøre med forvaltning af ra-

tionerings- og prissystemet, kan give mange oplysninger om omfanget. En væsentlig årsag hertil var, at myndighederne var tilbageholdende med at foretage undersøgelse af denne karakter. De frygtede, at oplysninger kunne bruges af tyskerne til at kræve en reduktion af rationerne – eller for æggenes vedkommende indførsel af rationering – for at opnå en øget leverance til Tyskland. At bagdørssalget dog antog et stort omfang, er æg imidlertid et godt eksempel på. Således opstod der en diskrepans mellem antallet af høns og den mængde af æg, som forventedes at være produceret.¹² Den eneste sandsynlige forklaring er, at en væsentlig mængde æg gik udenom de legale kanaler. Hvor mange, der blev solgt til Værnemagten, er det imidlertid ikke muligt at svare på.

Overordnet er der ingen tvivl om, at den store landbrugsproduktion og det forhold, at byboerne havde forholdsvis let adgang til landdistrikterne, havde stor betydning for, at handelen på den sorte børs blev koncentreret til nogle få produkter.

Illegal produktion og *Bukkevarer*

Ved Københavns Byrets 3. Afdeling blev omkring 600 personer dømt for at sælge varer uden om rationeringssystemet eller uden at indhente tilladelse fra myndighederne. Disse sager var karakteristiske ved, at der blev omsat store mængder, og at handelen ofte foregik mellem grossister, butiksejere og producenter. De produkter, som blev omsat i disse sager, varierede, men blev ofte handlet med henblik på at iværksætte en illegal produktion.

Køb af illegalt producerede varer var kun én måde, hvorpå den enkelte kunne supplere sit forbrug uden at opsøge den sorte børs. En anden måde var ved køb af *bukkevarer*. De blev kaldt således, fordi den handlende solgte dem uden om rationeringen og derfor ofte havde varerne skjult under disken, så han måtte bukke sig ned efter dem. Udbredelsen af bukkevarer er svær at gøre op, idet mørketallet var højt – hverken køber eller sælger havde interesse i at anmelde forholdet. Hertil kom, at sådanne lovbrud foregik mere skjult end for eksempel sortbørshandel, der ofte fandt sted i det offentlige rum. Indirekte kan vi i dag dog danne os et indtryk af omfanget ved at se på de såkaldte manko-sager. Navnet skyldtes den manko, forskel, der opstod mellem den mængde brugte rationeringsmærker, der blev indleveret til myndighederne, og den mængde af varer, som var forsvundet fra butikkernes hylder. Den vare, som hyppigst var forsvundet, var kaffe, og den manglende andel udgjorde typisk 7-20%. For sukker og smørs vedkommende drejede det sig om 5-10%.

Betydningen af den sorte børs

Det er nødvendigt at inddrage økonomiske strukturer og forhold for at kunne forklare, hvorfor og hvordan illegal handel på den sorte børs blev udbredt under Besættelsen. I 1942 var priserne i Danmark stort set kommet under

kontrol, arbejdsløsheden var kraftigt på retur, og lønningerne steg. Denne udvikling betød, at mange borgere havde et budgetoverskud, der blandt andet blev omsat på den sorte børs. På trods af at ulovlig handel var udbredt, blev forbrugerne dog aldrig afhængige af den sorte børs for at opretholde en rimelig levestandard. En væsentlig forklaring herpå var, at rationeringerne i sig selv var tilstrækkelige, og at staten på intet tidspunkt udsendte mærker, der ikke var dækning for. Hertil kom, at borgerne først og fremmest gennem bagdørssalg i landbruget kunne supplere deres forbrug gennem kanaler, der ikke bragte dem i kontakt med den sorte børs.

Under Besættelsen forblev den sorte børs altid et alternativt marked, hvor forbrugerne kunne opkøbe mere luksusprægede produkter. Et udtryk for dette forhold fremgår af, at levnedsmidler som kartofler, kød, æg og brød næsten aldrig blev omsat på denne måde.

Litteratur

Christensen, Claus Bundgård, Olsen, Niels Wium, Lund, Joachim og Sørensen, Jacob, *Danmark besat – Krig og hverdag 1940-45*, København 2005.

Christensen, Claus Bundgård, *Food Consumption and the Black Market in Denmark 1939-53*, upubliceret paper fra konferencen Food Production and Food Consumption in Europe c. 1914-1950, CONIH, Esbjerg 2004.

Christensen, Claus Bundgård, *Den sorte børs – fra besættelsen til efterkrigstid*, København 2003.

Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse, København, 1948.

Jensen, Sigurd, *Levevilkår under besættelsen*, Haslev, 1971.

Noter

1. Denne artikel er en oversættelse af det upublicerede paper *Food Consumption and the Black Market in Denmark 1939-53*, fra konferencen Food Production and Food Consumption in Europe c. 1914-1950, CONIH, Esbjerg, 2004.
2. Christensen 2003, s 40.
3. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret 9. Afdeling, sag 127, 2, rapport 20.2.1949.
4. *Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse*, København, 1948.
5. Christensen 2003.
6. Udregningen er baseret på priser indsamlet i materiale fra Københavns Byret og rapporter fra Roskilde Politi og Vejle Politi.
7. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Byret, Edderkoppesagen, Politikreds 71, Politidirektøren 10.1.1949.

8. Christensen med flere 2005.
9. Christensen 2003 s 226.
10. Rigsarkivet, Stadsadvokaten, Beretning fra politikredsene, Politikreds 71, Politimesteren i Tønder, 30.10.1942.
11. Christensen med flere 2005 og Sigurd Jensen 1971, samt *Statistisk Årbog* 1939-53.
12. *Vareforsyning og varefordeling under den tyske besættelse*, s 126.

Forfatter

Født 1968, Historiker, Ph.d., Adjunkt ved Institut for historie og samfundsforhold, RUC. Forfatter og medforfatter til *Dansk arbejde-tyske befæstningsanlæg* (1997), *Under hagekors og Dannebrog* (1998), *Den sorte børs* (2003), *Anden Verdenskrig Leksikon* (redaktør/2004), *Danmark besat* (2005).

Mysteriet om de døende hollændere

Under Den 2. Verdenskrigs ekstraordinære levevilkår lignede forholdene i Danmark og Holland på mange måder hinanden, men hollænderne oplevede en stigning i navnlig børnedødeligheden, hvilket vi ikke oplevede i Danmark. Hollænderen Ralf Futselaar har undersøgt, om faktorer indenfor hygiejne og ernæring kan være med til at forklare forskellen på dødeligheden i de to lande.¹

Indledning

Fra foråret 1940 til foråret 1945 var både Danmark og Nederlandene i en periode på næsten fem år besat af det nazistiske Tyskland. I disse år steg dødeligheden i Nederlandene markant, mens den i Danmark kun ændredes marginalt. Eftersom besættelsesårene i begge lande på mange andre områder oplevedes ens, er en sammenlignende undersøgelse af årsagerne til forskellen i dødelighed mulig. Resultatet af denne sammenligning viser, at den mest sandsynlige forklaring på forskellen mellem de to lande er forskelle i befolkningens daglige kost. En sådan konklusion kan selvfølgelig først nås, når der både kan gives en biomedicinsk forklaring, og det kan vises, at andre mulige forklaringer kun havde en ringe eller slet ingen indflydelse. Som en konsekvens heraf er store dele af den følgende tekst helliget mulige årsager til øget dødelighed. I artiklens sidste del vil spørgsmålet om mikronæringsstoffer som vitaminer og mineraler i ernæringen blive behandlet.

Både Danmark og Nederlandene blev, ligesom så mange andre lande, besat af det nazistiske Tyskland efter en kort og hovedsagelig ineffektiv militær modstand. Begge lande var relativt velhavende og havde både før og efter Den 2. Verdenskrig en ret lav dødelighedsrate. Landene oplevede dog et betydeligt økonomisk tilbageslag under besættelsen, ikke mindst fordi de blev afskåret fra deres oversøiske markeder. På den anden side blev ingen af de to lande behandlet meget brutalt af besættelsesmagten, når vi sammenligner med den belastning, som de fleste andre besatte lande blev udsat for. Ifølge den nazistiske ideologi var både danskere og hollændere racemæssigt ligestillede med tyskere, og de skulle derfor behandles med en vis høflighed og om muligt vindes over til den tyske enhedstanke. Selvfølgelig var først de nederlandske og senere de danske jøder udelukket fra sådanne overvejelser og blev behandlet med utrolig grusomhed, ligesom sigøjnere og flere andre grupper blev betragtet som underlegne.

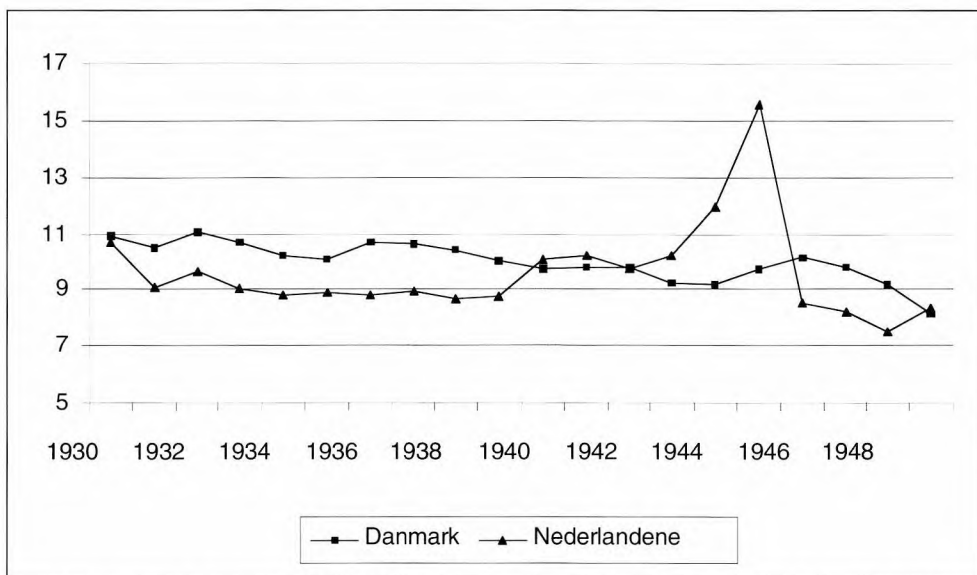

Fig. 1. Standardiseret dødelighedsrate i procent for Danmark og Nederlandene, 1930-1949. Kilde: Centraal bureau voor statistiek, *Maandschriften*, *Human Mortality Database*, se www.mortality.org.

Størstedelen af befolkningen i både Danmark og Nederlandene oplevede tysk voldsomhed, men indtil sent i 1944 var omfanget heraf ret begrænset.

På trods af lighederne mellem Danmark og Nederlandene var det gængse mønster i dødelighed bemærkelsesværdigt forskelligt. I figur 1 ses, at den danske dødelighedsrate ikke blev synderligt påvirket af den tyske besættelse, bortset fra en mindre stigning i krigens slutning. I modsætning hertil steg dødeligheden i Nederlandene betydeligt efter invasionen i 1940 og faldt næsten ligeså hurtigt tilbage til førkrigs-niveau i løbet af 1946-47.

Dødelighedsmønstret

Af forskellene mellem de to lande kan kun den nederlandske dødelighedskurve toppunkt i 1945 med relativ lethed forklares. I perioden mellem befrielsen af den sydlige del af Nederlandene i september 1944 og befrielsen af de nordlige dele i april og maj 1945 kollapsede den sociale og økonomiske orden, og en kort, men alvorlig hungersnød brød ud i de vestlige byer. Danmark oplevede ingen sådan subsistenskrise og derfor heller ingen pludselig stigning i dødeligheden. Bortset fra toppunktet i 1945 er der imidlertid ingen umiddelbar for-

Fig. 2. Plakat trykt af Berlingske Bogtrykkeri i København som en del af kampagnen Hollands-Hjælpen i 1945. Kilde: Nederlands Kongelige Bibliotek.

klaring på forskellen i dødelighed mellem de to lande, eller for den sags skyld af Nederlandenes hurtige tilbagevenden til førkrigsniveauet. At dømme efter informationerne i figur 1 var stigningen i den nederlandske dødelighed indtil 1944 signifikant, men den var næppe spektakulær. Besættelsens virkelige indflydelse på dødeligheden bliver først for alvor tydelig, når den aldersspecifikke dødelighed undersøges og sammenlignes. Dødeligheden for børn og unge steg dramatisk i Nederlandene. Se figur 3-8. For nogle aldersgrupper var den allerede fordoblet i 1943. Dødelighedsraten for midaldrende og ældre i Nederlandene blev frem til hungersnøden sent i 1944 kun påvirket i mindre omfang. En lignende udvikling ser ikke ud til at have berørt den danske ungdom, hvis dødelighedsrate forblev nogenlunde stabil.

Et andet bemærkelsesværdigt aspekt af udviklingen i den nederlandske dødelighed var den rolle, som smitsomme sygdomme spillede. Selv om Nederlandene led betydelige tab af menneskeliv i en række bombardementer og hårde kampe hen imod befrielsen, skyldtes størstedelen af stigningen i krigsårenes dødelighed, der primært ramte børn, smitsomme sygdomme. Sammenhængen mellem krig og udbrud af smitsomme sygdomme har selvfølgelig stort set altid været kendt og har efterladt mærkbare aftryk på den demografiske historie. Krig bidrager i sig selv gennem de befolkningsbevægelser, den forårsager, til udbrud af smitsomme sygdomme.² Det, der påvirkede besættelsestidens hollændere var dog ikke én bestemt epidemi eller importeret sygdom. Det, der forårsagede langt flere menneskers død i perioden 1940-45, end de har gjort før eller siden, var derimod en lang række af sygdomme, hvoraf størsteparten allerede inden krigen havde været relativt almindelige. Den pludselige stigning i dødsfaldene på baggrund af sygdomme skyldtes altså ikke, at der blev udviklet særlig ondartede typer. Det ville under alle omstændigheder have været et bemærkelsesværdigt tilfælde, idet de i så fald ikke havde spredt sig til Danmark, der ellers ligesom Nederlandene var låst fast i det tysk dominerede område og derfor udsat for samme typer af smitsomme sygdomme.

Det var som nævnt en mangfoldighed af smitsomme sygdomme, der forårsagede den stigende dødelighed i besættelsestiden, men i de berørte aldersgrupper var det kun et mindre antal sygdomme, der forårsagede de fleste dødsfald. Over halvdelen af de dødsfald, der var forårsaget af smitsomme sygdomme blandt mennesker over 10 år, skyldtes tuberkulose, fortrinsvis i lunger og i nervesystem, samt dysenteri. Mindre børn døde hovedsageligt af mæslinger, kighoste, dysenteri og lungebetændelse. Nyfødte og børn under fire år blev også hårdt ramt af disse sygdomme såvel som af diarré. Disse sygdomme var, ligesom en række mindre udbredte sygdomme såsom tyfus og influenza, årsag til en stor andel af den øgede dødelighed i Nederlandene under besættelsen. Det er ikke muligt præcist at fastsætte, hvor mange dødsfald der skyldtes krigsrelaterede sygdomme, da de tilgængelige data er utilstrækkelige, og fordi det ikke er til at vide, hvor mange dødsfald der ville have været, hvis besættelsen ikke havde fundet sted.

Det sidstnævnte problem kan overvindes ved at estimere et normalforløb baseret på udviklingen i dødelighed og sygdomme i løbet af de sene 1930'ere og tidlige 1940'ere. Dette er muligvis en farlig rejse ind i *kontrafaktisk-historie-skrivning*, fordi vi i realiteten ikke kan vide, hvad der var sket med dødeligheden, hvis Den 2. Verdenskrig ikke havde fundet sted. En sammenligning af enkelttilfælde med et estimeret forløb giver dog en brugbar indsigt i de relative forandringer under krigsårene. Den usikkerhed, der er forbundet med at fast-

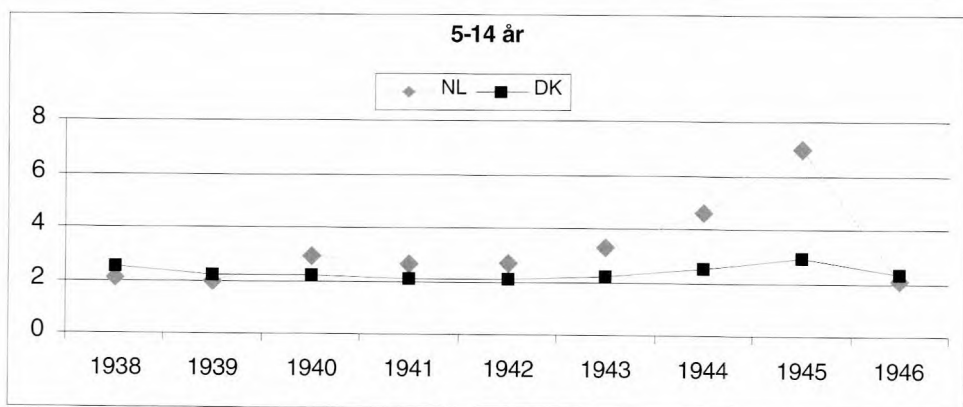
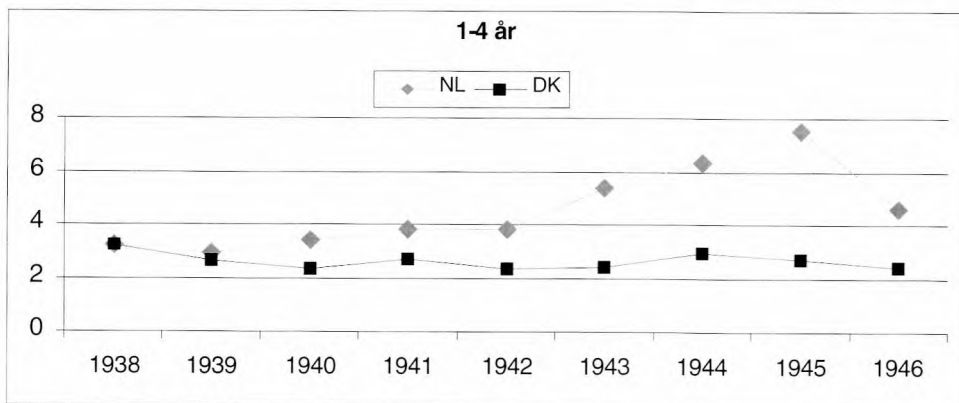
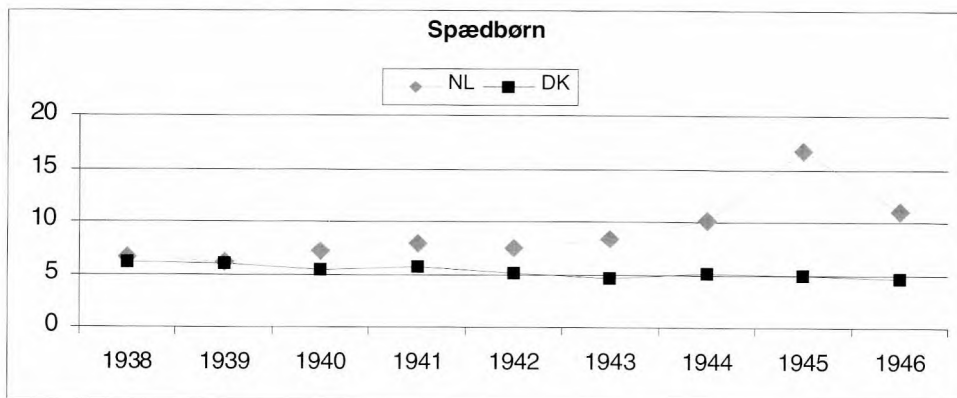
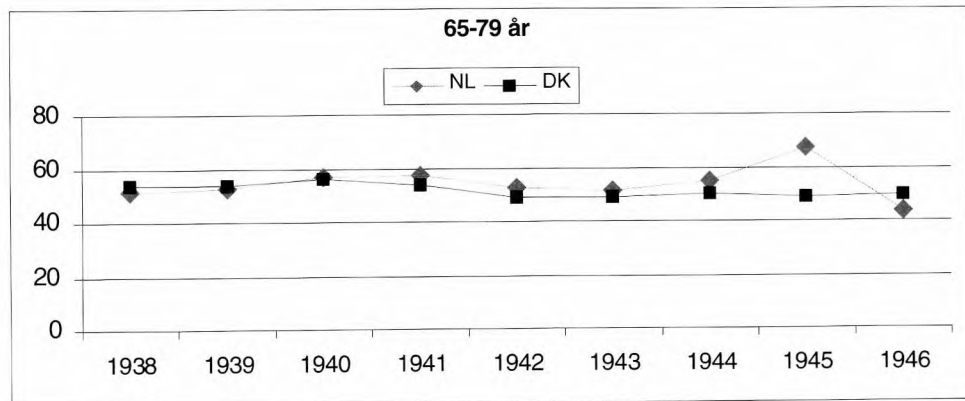
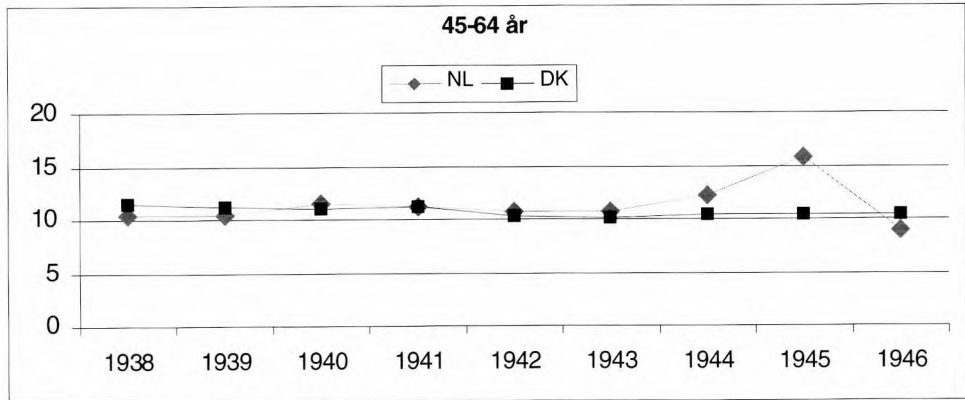
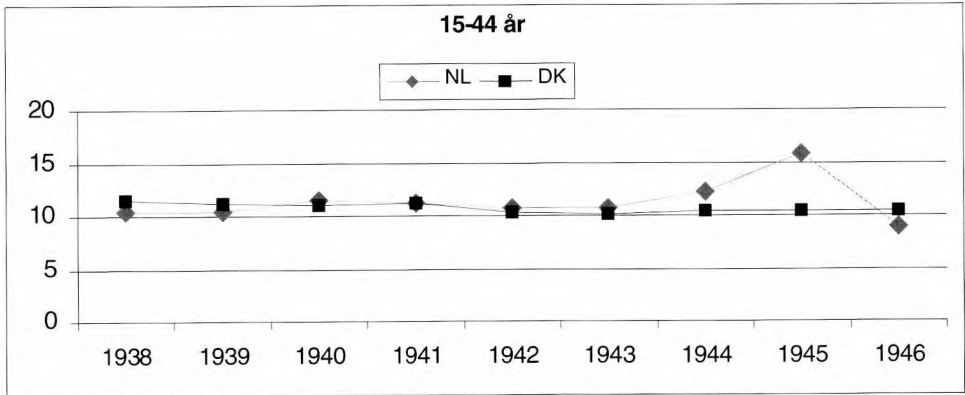

Fig. 3-8. Aldersspecifik dødelighed per tusinde indbyggere i Nederlandene og Danmark, 1938-45.

slå, hvorvidt dødsfald skyldtes smitsomme sygdomme, bunder i en vis uklarhed i både diagnoser og afrapporteringer. Nogle af krigsårenes dødsfald blev aldrig angivet til mere præcise årsager end blot »bryst problemer« eller »ukendte«. Nogle af disse tilfælde kan have være forårsaget af smitsomme sygdomme, men det er ikke til at sige i hvilket omfang. Her er kun medtaget de dødsfald, der med sikkerhed skyldtes smitsomme sygdomme. Tabel 1 viser den procentdel af de estimerede årlige ekstra dødsfald, der skyldtes den, ligeså estimerede, stigning af dødelighed på grund af smitsomme sygdomme. Som det kan ses i tabellen, lå de smitsomme sygdomme bag store dele af den stigende dødelighed. Kun i løbet af de sidste krigsåre, og kun for aldersgrupperne over 15 år, dominerede dødsfald med relation til voldshandlinger og hungersnød. Ellers skyldtes størstedelen af krigsårenes forhøjede dødelighed de smitsomme sygdomme.

Tabel 1: Procentandelen af Nederlandenes øgede dødelighed, som kan tilskrives smitsomme sygdomme.

År/Alder	0	1	2-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29
1940	40	55	59	-129	-44	39	24	17
1941	63	81	76	58	118	93	84	43
1942	68	62	71	85	117	93	69	39
1943	89	74	75	82	90	71	51	37
1944	67	66	63	49	39	40	35	28
1945	69	69	68	49	41	36	21	21

Tabellen viser den procentdel af dødsfald ud over normalen, som kan tilskrives smitsomme sygdomme. Udregningerne af den estimerede udvikling i dødelighed og den estimerede dødelighed forårsaget af smitsomme sygdomme er baseret på årene 1935-39 og 1947-50, korrigeret for ændringer. Kilde: Statistik til beskrivelse af dødsårsager er venligst stillet til rådighed af KNCV Tuberculose Fonds, The Hague.

Nederlandenes forhøjede dødelighed var i høj grad forårsaget af smitsomme sygdomme, hvilket hermed er konstateret. Disse sygdomme var normalt endemiske – hvilket betyder, at de var knyttet til en bestemt lokalitet eller gruppe – og det efterlader os med spørgsmålet: Var den øgede dødshyppighed, eller rettere sygdommenes øgede evne til at dræbe, drivkraften bag det ændrede dødelighedsmønster? Dette spørgsmål er imidlertid meget svært at undersøge. Under det nationalsocialistiske styre kunne det undertiden betale sig at simulere en farlig smitsom sygdom, for eksempel for at undgå tvangsarbejde i Tyskland. Ønsket om at blive registreret som alvorligt syg forårsagede, sammen med mange lægers villighed til at samarbejde med pseudopatienter, at

antallet af registrerede sager steg til et unaturligt højt niveau. Derfor er disse oplysninger til ringe nytte. Det er umuligt at rekonstruere, hvor stor en del af de smittede, der rent faktisk døde af disse sygdomme. Statistikken over dødsårsager var ikke helt fri for sådanne bedrag, men den var i langt mindre grad berørt af dem end sygdomsregistreringen, så derfor er den kilden til oplysninger i dette afsnit. Uheldigvis betyder dette, at det er uklart, om smitte betød en større risiko for at dø, end den havde gjort tidligere, eller om et øget antal smittede førte til de flere dødsfald. Et yderligere problem er, at adgangen til lægebehandling, og dermed også muligheden for at opdage og rapportere om sygdomme, blev betydeligt forbedret ved introduktionen af sygeforsikring i Nederlandene i 1941.

Klart er det imidlertid, at de smitsomme sygdommes indvirkning på dødeligheden i Nederlandene var langt større under den tyske besættelse, end de havde været både før og efter. Dette var ikke resultatet af et udbrud af særligt dødelige sygdomme eller forekomsten af nye sygdomme, men derimod et langt højere antal dødsofre for de i allerede eksisterende, smitsomme sygdomme. Det er også tydeligt, at den betydelige forøgelse af dødeligheden forårsaget af smitsomme sygdomme var bemærkelsesværdigt begrænset, både når det gjaldt aldersgrupperne og tidsperioden. Det ser ud til, at det kun var de yngste, som var meget sårbare overfor de smitsomme sygdommes øgede dødelighed, og samtidig ser det ud til, at den øgede dødelighed præcis følger besættelsestiden. På trods af de overfladiske ligheder mellem Nederlandene og Danmark under besættelsestiden, viser dødelighedsraterne, at der må have været betydelige forskelle i leveforholdene.

Den internationale sammenhæng

Interessant nok ser Danmark ud til at have været undtagelsen og ikke reglen i krigstidens Europa. Selvom undersøgelser af dødeligheden igennem krigsårene i de fleste andre lande stadig er i sin vorden, ser den nederlandske erfaring med stigende dødelighed blandt især børn som resultat af smitsomme sygdomme ud til at have været det almindelige. Ikke overraskende har både samtidige og senere forskere de fleste steder noteret en stigning i civiles dødelighed under Den 2. Verdenskrig. Britten Isabella Leitch, blot for at nævne en af 1900-tallets mest berømte ernæringseksperter, spekulerede i 1950'erne over krigsårenes indflydelse på børnenes helbred. I hendes berømte artikel *Growth and Health* pointerede Leitch, at Den 2. Verdenskrig havde haft langt større indflydelse på levestandarden i både Storbritannien og Tyskland end Den 1. Verdenskrig, men at indflydelsen på den almene helbredstilstand havde været mindre udtalt. Dette var især bemærkelsesværdigt i det britiske tilfælde. Den 2. Verdenskrig havde stor indflydelse på livet i Storbritannien på grund af de

intense luftbombardementer af byerne og massemigrationen af børn ud til landdistrikterne. Ikke desto mindre havde børnenes helbredstilstand i Storbritannien været relativt god under Den 2. Verdenskrig, og ikke mindst meget bedre end under Den 1. Verdenskrig. I Tyskland havde Den 2. Verdenskrigs indflydelse på den almene helbredstilstand været langt større end i Storbritannien, men også der havde Den 1. Verdenskrigs indflydelse været større, mens det er indlysende, at den militære indvirkning under Den 1. Verdenskrig havde været mindre udtalt. I begge lande og under begge krige var børnenes vækst dog blevet hæmmet, og der var sket en stigning i sygdomme som tuberkulose. Ved sammenligninger med Den 1. Verdenskrig kunne Leitch udelukke bombardementer og evakueringer som forklaringer, og hun kunne konkludere, at kosten i de to lande under krigen havde forårsaget ernæringsunderskud, hvorefter hun erklærede, at *...underfeeding, which produces underdeveloped people, also interferes with the processes which determine immunity or susceptibility to tuberculosis.*³

De tyske historikere Jörg Baten og Andrea Wagner har i en nylig artikel på samme måde fremhævet de tyske børns hæmmede vækst, men viser, at denne udvikling allerede begyndte med nazisternes magtovertagelse i 1933 og ikke med krigsudbruddet. På trods af en betydelig økonomisk vækst og opnåelsen af fuld beskæftigelse i Tyskland steg dødeligheden blandt især børn til langt over det niveau, der havde været normen i Weimarrepublikken. Ligesom Leitch kæder Baten og Wagner den observerede svækkelse af tyskernes helbred sammen med forandringer i den almindelige kost. De argumenterer for, at det lavere indhold af protein i tyskernes kost passede bemærkelsesværdigt godt med det observerede medicinske resultat. På trods af, at Baten og Wagner ikke lader til at kende til Leitchs og andre samtidige ernæringseksperter arbejde, ligner de forhold, de observerer, stort set hinanden, hvilket også gælder deres godt nok forsigtige forklaringer om, at forandringer i fødevarer-situationen var den mest sandsynlige årsag.⁴

Børnenes hæmmede vækst, som den er observeret i Tyskland og i et vist omfang også i Storbritannien, kan ligeså vel have eksisteret i de besatte Nederlande, men troværdigt materiale til at undersøge børnevæksten er endnu ikke fundet. I Danmark, hvor overfladiske undersøgelser af børns vækst er blevet udført af *Ernærings- og Husholdningsnævnet*, blev der ikke rapporteret om hæmmet vækst i besættelsestiden.⁵ Eftersom den stigning i dødeligheden, der er observeret andre steder, for størstedelen var fraværende i Danmark, kan man med sikkerhed formode, at de krigsrelaterede årsager, eller kombinationer af årsager, der resulterede i en nedgang i den almindelige befolknings helbred i lande som Nederlandene 1940-45 og Tyskland 1933-45, ikke var af stor betydning i Danmark. Danmark kan derfor tjene som undersøgelsesområde for

om ikke at bestemme, hvad det var, der slog så mange unge civile mennesker ihjel i andre lande, så i det mindste udelukke en række mulige årsager med kun lille eller ingen relevans.

Eksposering og immunitet

De mulige årsager til stigende dødelighed skabt af sygdomme er mangfoldige, men kan til vores formål inddeles i to hovedkategorier. Den første omfatter alle de forklaringer, der drejer sig om, hvor udsatte folk var overfor smitsomme sygdomme. En mangfoldighed af miljømæssige forhold som overbefolkning, nedgang i hygiejnestandard eller evakueringer kan have medvirket til spredning af sygdomme i befolkningen.⁶ Den anden kategori af forklaringer fokuserer på det menneskelige immunforsvars evne til at bekæmpe infektioner, så mennesket enten helt undgår sygdom eller i det mindste overlever dem. Disse faktorer inkluderer for eksempel fejlernæring, stress og søvnløshed. Selvfølgelig er begge forklaringskategorier almindeligvis i spil, hvilket tilsammen gør krig til det dødbringende fænomen, det igen og igen har vist sig at være.

I den nederlandske forskning har opmærksomheden været fast rettet mod den sidste kategori, for så vidt krigstidens civile dødelighed i det hele taget har været taget op. I undersøgelsen *Tussen ons volk en de hongers* fra 1985 viser Gerard Trienekens, at den hungersnød, der angiveligt skulle have hersket under krigsårene, for størstedelen var en myte. Trienekens anslog, at selv om kalorieindtaget svandt betydeligt ind under besættelsen, så indtog en gennemsnitsvoksen i hvert fald frem til sent i 1944 stadig over 2.400 kalorier (kcal) om dagen, hvilket er nok til at modstå alvorlig fejlernæring. Efter at have fastslået, at hollænderne ikke, som tidligere ment, var et sultende folk, og samtidig erkendt den stigende dødelighed, opregner Trienekens en række forhold, som han troede var mere sandsynlige årsager til krigstidens dødelighed.⁷ Næste alle disse årsager, så som lavere hygiejneniveau og migration, falder inden for den første forklaringskategori. På trods af hård kritik i datiden er Trienekens syn efterhånden blevet enerådende. I Hein Klemanns bog fra 2002 om Nederlandenes økonomiske historie i 1940'erne gentages Trienekens forklaringer, og årsagssammenhængen bliver opsummeret med sætningen: *fattigdom er usundt for mennesker*.⁸ Men kan større risiko for infektioner virkelig forklare den stigende dødelighed i Nederlandene? Det er derfor værd at se på de forandringer i omgivelserne, som skulle have forårsaget dette, en for en.

Øget bevægelse i befolkningen, evakueringer og overbefolkning ser umiddelbart ud til at være sandsynlige årsager til flere sygdomstilfælde. Flytning af store befolkningsgrupper over relativt lange strækninger, hvilket er typisk for moderne krigsførelse, er kendt for at medvirke til spredning af smitsomme sygdomme.⁹ Under besættelsen af Nederlandene blev en lang række menne-

sker evakueret fra den vestlige kyst, og især fra Haag, de tog til Tyskland for at arbejde, eller de blev på anden måde flyttet rundt eller samlet på mindre områder. Dette kan have bidraget betragteligt til spredningen af smitsomme sygdomme. Men som en forklaring på forskellen mellem Danmark og Nederlandene kan det imidlertid næppe være vigtigt, idet forholdene i Danmark på mange punkter var tilsvarende. Et proportionelt tilsvarende antal danskere var midlertidigt beskæftiget i Tyskland som arbejdere, soldater eller håndværkere.¹⁰ Titusinder af unge danskere flyttede til store arbejdslejre i Jyllands landdistrikter for at arbejde med udvindingen af tørv og brunkul. Et endnu større antal flyttede til de store byggepladser ved Vestkysten for at arbejde med opførelsen af *Atlantvolden*, hvor de ofte boede i barakker.¹¹ Desuden kædede tilstedeværelsen af et stort antal *Wehrmacht*-soldater, der havde gjort tjeneste ved østfronten, Danmark direkte sammen med et af de mest sygdomsramte områder i Europa.¹² Hvor sandsynlige befolkningsbevægelserne og -koncentrationerne end kan tænkes at have været som årsag til en stigning i antallet af infektioner, så er det svært at forklare, hvorfor en sådan udvikling ikke fandt sted i Danmark.

Et andet argument mod denne årsagsforklaring er det faktum, at det kun i ringe grad kan bruges til at forklare aldersfordelingen i den stigende dødelighed. Børn var næppe de mest mobile i Nederlandene, men de blev alligevel relativt hårdt ramt af stigende dødelighed. Stigningen i de unge menneskers dødelighed, særligt de unge mænds, kan måske forklares med en øget bevægelighed, men så er forskellen til Danmarks endnu mere markant. Det er svært at se, hvorfor unge nederlændere kunne pådrage sig tuberkulose ved at arbejde i Tyskland eller ved at flytte ud i landdistrikterne, mens deres danske lige-stillede var uimodtagelige for denne fare. Et sidste argument mod befolkningsvandringer som forklaringsfaktor er, at selvom disse bevægelser fortsatte og endda intensiveredes efter befrielsen, så forårsagede de tilsyneladende ikke øget dødelighed efter 1945.¹³ Selvom det højst sandsynligt havde en betydning for koncentrationen af bestemte smitsomme sygdomme, så ser øget menneskelig færdsel ikke ud til at forklare den bemærkelsesværdigt større dødelighed i Nederlandene.

En anden mulig miljømæssig forklaring, der relaterer sig til en øget eksponering overfor smitsomme sygdomme, var den ringere adgang til brug af sæbe og den deraf forringede hygiejne, både personligt og i hjemmet som helhed. Sæberationen i Nederlandene faldt markant under besættelsen, og samtidige kilder nævner et fald i det personlige hygiejneniveau. Som det ses i tabel 2, var manglen på sæbe mindre i Danmark, hvilket ud fra et sammenligningsmæssigt synspunkt gør sæbemanglen til en sandsynlig forklaring. På den anden side blev manglen på sæbe ikke alvorlig før 1942 i Nederlandene, og den kan

derfor ikke forklare den forskelligartede udvikling i dødeligheden mellem Nederlandene og Danmark gennem de første år af besættelsen. Yderligere blev der i Nederlandene efterhånden anvendt en række syntetiske sæber, hvilket sandsynligvis hjalp betydeligt på den hjemlige hygiejne i Nederlandene.¹⁴

Tabel 2. Sæberationen per indbygger i Danmark og Nederlandene 1940-44.

År	Nederlandene	Danmark
1940	60	60
1941	40½	60
1942	25-40	60
1943	33,7	60
1944	28	60
1945	26	60

Kilder: Klemann, Nederland, 472; Statistisk Årbog, 1946. Gram sæbe pr. person pr. måned.

Adgangen til sæbe og andre vaskemidler fortæller selvfølgelig kun delvist om hygiejneforholdene. Det er egentlig ikke så meget adgangen til sæbe, men i højere grad den hygiejnemæssige standard i hjemmene, der er vigtig for at undgå smitsomme sygdomme. Andre faktorer end ringere adgang til sæbe, som for eksempel stress og skødesløshed, kan nemlig også have spillet en rolle. Kvalitative kilder giver dog ingen sikre svar, men flere mennesker i samtiden havde i det mindste den opfattelse, at den hjemlige hygiejne var i en bedrøvelig forfatning. På den anden side fandt medarbejdere fra Røde Kors, som overvågede den hjemlige hygiejne umiddelbart efter befrielsen, at hygiejnestandarden var bemærkelsesværdig god.¹⁵ Dog var tilfældene af lus, lopper og fnat steget, men det er uklart i hvilket omfang.¹⁶ En mere struktureret og kvantitativ undersøgelse er derfor nødvendig og kan udarbejdes ved at anvende statistik over børnedødelighed.

Både historikere og medicinere har foreslået en stærk sammenhæng mellem hygiejne og den sæsonbetingede børnedødelighed. Børnedødeligheden var dengang som nu i høj grad forårsaget af diarré. Eftersom nyfødtes evne til at drikke er begrænset, har de en tendens til at dehydrere hurtigt som et resultat af diarré, hvilket derfor sætter dem i en tilstand, der kan være livstruende. I den undersøgte periode skyldtes mindst en fjerdedel af børnedødeligheden diarré, men der var sikkert flere tilfælde.¹⁷ Diarré skyldes enten bakterier eller virus. Bakterielt betinget diarré kan effektivt bekæmpes ved at vaske hænder med sæbe og ved at holde en god personlige hygiejne, mens virusbetinget diarré ikke kan bekæmpes med sådanne forholdsregler.¹⁸ Derfor førte en nedgang i hygiejnestandarden til et forøget antal tilfælde af bakteriel diarré.

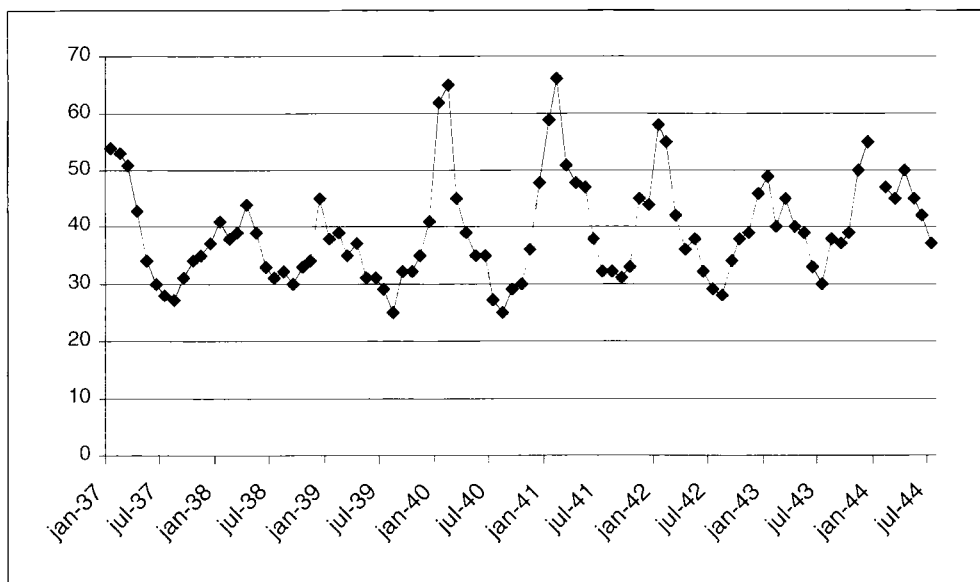

Fig. 9. Den månedlige børnedødelighed i Nederlandene 1937-1944. Kilde: Neurdenburg, »Algemeene statistiek der mortaliteit en der morbiditeit« i: Boerema, Medische ervaringen, s. 336.

Bakteriel diarré forekommet først og fremmest om sommeren, hvor bakterier som følge af de højere temperaturer trives bedst. Modsat forekommer virusbettinget diarré derimod først og fremmest om vinteren, hvor folks nærhed til hinanden fremmer spredningen. Lav hygiejnestandard, som altså førte til større spredning af bakterielt betinget diarré, resulterede normalt i en høj børnedødelighed om sommeren. Men som det ses af figur 9, så var den nederlandske børnedødelighed relativt lav om sommeren og høj om vinteren. Mens yderligere forskning er nødvendig for virkelig at præcisere effekten af den dårligere hygiejne, så ser sæbemangel foreløbig ud til kun at have haft en begrænset indflydelse.¹⁹

En tredje miljøbestemt forklaring på den stigende dødelighed er den relative brændstofmangel. Både isolationen fra verdensmarkedet og tyske krav om leverancer fra den nederlandske kulproduktion førte til et brat fald i de fossile brændstoffers tilgængelighed i Nederlandene. Selvom den helbredsmæssige fare ved et koldt hjem ikke behøver at være særligt stor, så kan en nedgang i brændstoffernes tilgængelighed godt have en indflydelse på den almene helbredstilstand. I og med at færre rum blev opvarmede, flyttede menneskene

sammen i de få opvarmede rum og øgede dermed smittefaren. Problemet med denne forklaring er igen, at kun lidt tyder på, at situationen var bedre i Danmark. Som det kan ses i tabel 3, var brændstofrationerne i Danmark betydeligt højere end i Nederlandene. Men disse data skal tages med forsigtighed. I Nederlandene var der en indenlandsk kulproduktion, som producerede brændstof af en høj kvalitet. I Danmark blev brunkuls- og tørveproduktionen startet fra bunden efter kulimportens kollaps. Skiftet fra kul til brunkul og tørv viste sig at være besværligt, ikke mindst fordi svigagtige mellemhandlere havde tilbøjelighed til at hæve produkternes vandindhold. Selvom sådanne problemer også var at finde i Nederlandene, ser de ud til at have været større i Danmark.²⁰

Tabel 3. Gennemsnitlige brændstofrationer til at opvarme et lille hushold i Danmark og i Nederlandene målt i Gigajoule pr. vinter.

Vinter:	Nederlandene	Danmark
40/41	21000	30000
41/42	15000	30000
42/43	15000	22500
43/44	13500	22500
44/45	2250	15000
46/47	16000	28300
47/48	16500	30000

Kilde: Klemann, Nederland, s. 475; Statistisk Årbog, forskellige årgange.

Ikke kun den relativt dårlige kvalitet af det danske brændsel gør en sammenligning med Nederlandene vanskelig. Det koldere danske klima kræver betydelige større mængder brændstof til opvarmning end i Nederlandene. Den utvivlsomme absolutte fordel, som Danmark havde i forhold til Nederlandene, var dog relativt set langt mindre. Undersøgelser foretaget af Folkeforbundet umiddelbart efter besættelsen afslører, at nedgangen i adgang til brændsel var temmelig ens i de to lande.²¹ Endvidere er der udførlige beviser for, at mange fattige danske husholdninger, oftest dem, der var mest udsatte for smitsomme sygdomme, tit solgte deres rationeringskuponer til brændsel på det sorte marked. I modsætning til deres nederlandske lidelsesfæller, som primært solgte deres rationeringskuponer til dyre fødevarer, forsøgte de danske husholdninger at hæve deres indkomst i kølvandet på krigstidens inflation.²²

En fjerde faktor, som muligvis kan have øget risikoen for infektioner, er nedgangen i det, der i dag kaldes *fødevarerikkerhed*. Den relativt mangelfulde kost i Nederlandene under besættelsen drev mange til at købe kød på det sorte

Fig. 10. Tegning af Storm P. som en kommentar til brændselsituationen under besættelsen i Danmark.

Politiet er begyndt at skride ind mod de våde tørv.

marked, hvor hygiejnestandarden ikke overraskende var langt fra ideel. Under omstillingen af det nederlandske landbrug fra kvægbrug til agerbrug, hvilket var nødvendigt for at hæve kalorierproduktionen, forsvandt et stort antal køer, grise og får fra statistikken, utvivlsomt fordi de forsvandt til salg på det sorte marked. Specielt den illegale slagtning af dyr, der blev udført af uerfarne slagtere i skure og lader, udgjorde en klar og akut fare for den offentlige helbredstilstand. Fødevevarebårne sygdomme så som dysenteri og paratyfus var skyld i langt flere dødsfald under besættelsen end både før og efter. Tilfældene af paratyfus steg kraftigt i antal i 1942, og faldt herefter for så at stige igen i 1945. Den første stignings kulmination skyldtes formentlig illegale slagtinger. Under de senere besættelsesår løb de illegale slagtere tør for dyr, og derfor faldt deres andel af handelen, indtil den vendte frygteligt tilbage under

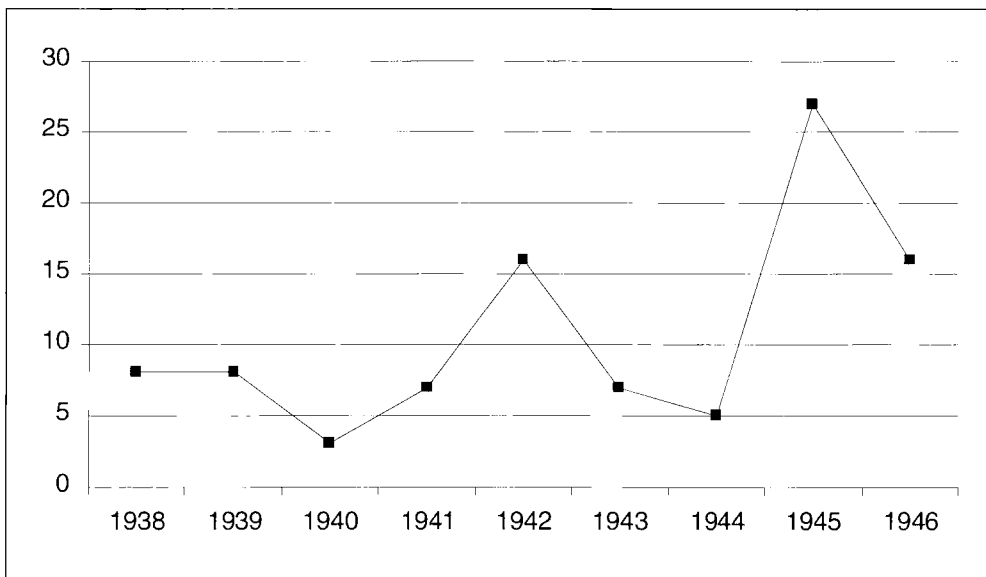

Fig. 11. Antal dødsfald tilskrevet paratyfus i Nederlandene 1938-1946. Kilde: Boerema, *Medische ervaringen*.

hungersnøden i 1945. På det tidspunkt måtte nogle mennesker endog ty til udnyttelsen af kadavere på markerne, hvilket er en klar invitation til sygdom. Frem til det tidspunkt var paratyfus dog et moderat problem. Udbrud af dysenteri, der kostede mange børn og unge livet, ser ikke ud til at have fulgt samme mønster som paratyfus. Antallet af dødsfald på grund af dysenteri ser ud til at være øget gradvist, hvilket dog ikke udelukker muligheden for, at dårlig fødevarer sikkerhed havde indflydelse på spredningen, men de gør sammenkædningen med ulovlige slagtninger usandsynlig. I denne sammenhæng er det endnu mere bemærkelsesværdigt, at dysenteri, ligesom andre smitsomme sygdomme, vendte tilbage til førkrigsniveauet ret tidligt efter befrielsen, mens den illegale slagtning i betydeligt omfang fortsatte så sent som i 1948.²³

Et andet argument mod fødevarer sikkerhed som en forklaring på den stigende dødelighed i Nederlandene er, at illegal slagtning var meget almindelig også i Danmark. Mogens Rostgaard Nissen har for nylig beregnet, at forbruget af illegalt svinekød spændte fra 49.000 tons i 1941 til 58.000 tons i 1944 – en utrolig mængde for et land med omkring fire millioner indbyggere.²⁴ Der vides ikke meget om de omstændigheder, hvorunder disse dyr blev slagtet, selv om der kendes til nogle få tilfælde af industriel bearbejdning af uregistreret kød. Ikke

Fig. 12. Spisende pige. På billedets bagside er noteret: I det tysk okkuperede Holland. En hollandsk pige, som spiser sit daglige måltid i et forplejningscenter. På trods af hungersnøden og kulden har denne tapre lille pige endnu ikke mistet håbet og modet. Kilde: Det Hollandske Institut for Krigsdokumentation, billede nr. 84470.

fordi industriel bearbejdning af kød garanterede god hygiejne, hvilket blev tydeligt, da kontrollanter fandt ud af, at den danske pølseproducent Houlberg havde bearbejdet store mængder uspiselige og farlige kadavere.²⁵ Det virker tilmed som om, at meget af dette svinekød blev produceret af landmændene selv, hvilket naturligvis var under forhold, der ikke var meget anderledes fra dem, der herskede i Nederlandene. Igen forklarer disse omstændigheder hverken det nederlandske dødelighedsmønster, eller hvorfor der ikke var en lignende effekt i Danmark.

Svækket immunitet

Selvom de miljøbestemte faktorer medvirken til den stigende dødelighed i Nederlandene ud fra det ovenstående ikke helt skal kasseres, så er de slet ikke tilstrækkelige til at forklare de forskelligartede mønstre i dødeligheden mel-

lem Danmark og Nederlandene. Derfor er det naturligt nok at undersøge den anden kategori af årsagsforklaringer, der omhandler det biologiske forsvar mod infektioner. Svækkelsen af det menneskelige immunforsvar kan forårsage, at antallet af smitsomme sygdomme stiger voldsomt, hvilket er tydeligt i den nuværende eksplosive vækst i antallet af tuberkuloseinfektioner i kølvandet på aids-infektioner i Asien og Afrika.²⁶ At undersøge befolkningers immunitet over for sygdomsinfektioner i fortiden er imidlertid svært. Ikke alene skal undersøgelsen baseres på ret spredte data, men også på en relativt begrænset medicinsk forståelse af, hvordan det menneskelige immunsystem fungerer, og hvor følsomt det er.

Et populært forslag blandt datidens læger var, at stress kunne have bidraget til en stor del af den nederlandske befolknings sårbarhed overfor smitsomme sygdomme.²⁷ Der findes også beviser for, at stress kan skade kroppens evne til at bekæmpe sygdomme.²⁸ Den tysk besættelse var indlysende nok en kilde til stress for befolkningen i Nederlandene, specielt i takt med at besættelsesmagten blev mere og mere undertrykkende. Selvom henrettelser, folks forsvinden og bombardementer kun direkte berørte en relativt begrænset del af befolkningen, hørte de til dagens orden under de sidste besættelsesår i Nederlandene. Det er svært at forestille sig, at sådanne omstændigheder ikke var stressende. Man kan dog undre sig over, hvorfor kun de yngste skal have været berørt af sådanne stressende omstændigheder, i stedet for eksempelvis de 50-årige. Yderligere gennemlevede Danmark, på trods af sin besynderlige juridiske status som *besat neutral*, ligeledes en epoke med stor usikkerhed, frygt og vold.

En anden mulighed, der først for nyligt er blevet lagt frem, er, at i det mindste det stigende antal tilfælde af tuberkulosedødsfald muligvis kan tilskrives en uidentificeret kønssygdom. Antallet af seksuelt overførte infektioner steg ikke overraskende under besættelsesårene.²⁹ I en nylig artikel argumenterer Nagelkerke for, at en ubemærket og formodentlig *viral agent* kan have spredt sig gennem seksuel samkvem, hvilket kan have påvirket det menneskelige immunforsvar.³⁰ Eftersom antallet af andre kendte kønssygdomme steg markant, kan spredningen af en uidentificeret sygdom være plausibel nok. Men denne forklaring ser stadig ikke ud til at løse det opstillede problem. For det første steg antallet af kønssygdomme både i Nederlandene og i Danmark, og de var i overvejende grad spredt af en ensartet gruppe personer, nemlig tysk militært personel. Et vigtigere argument mod kønssygdomme som en forklaring er dog, at mens tuberkulose påvirkede unge mænd mere end kvinder, så påvirkede krigsårenes kønssygdomme uforholdsmæssigt mere de unge kvinder.³¹ Den mest sandsynlige forklaring på denne temmelig kønsspecifikke stigning er, at kvinder blev smittet med kønssygdomme via tyske soldater, som ikke blev registreret i den

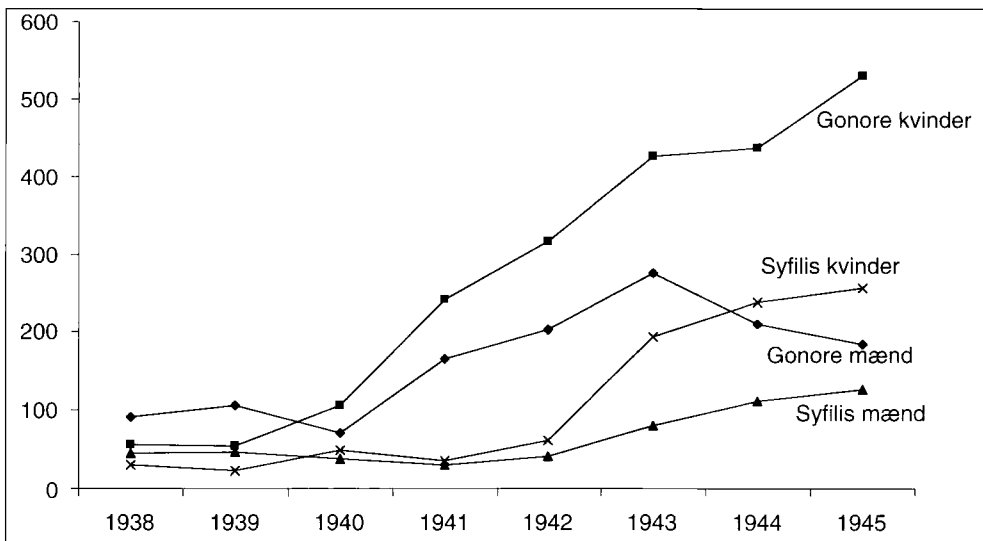

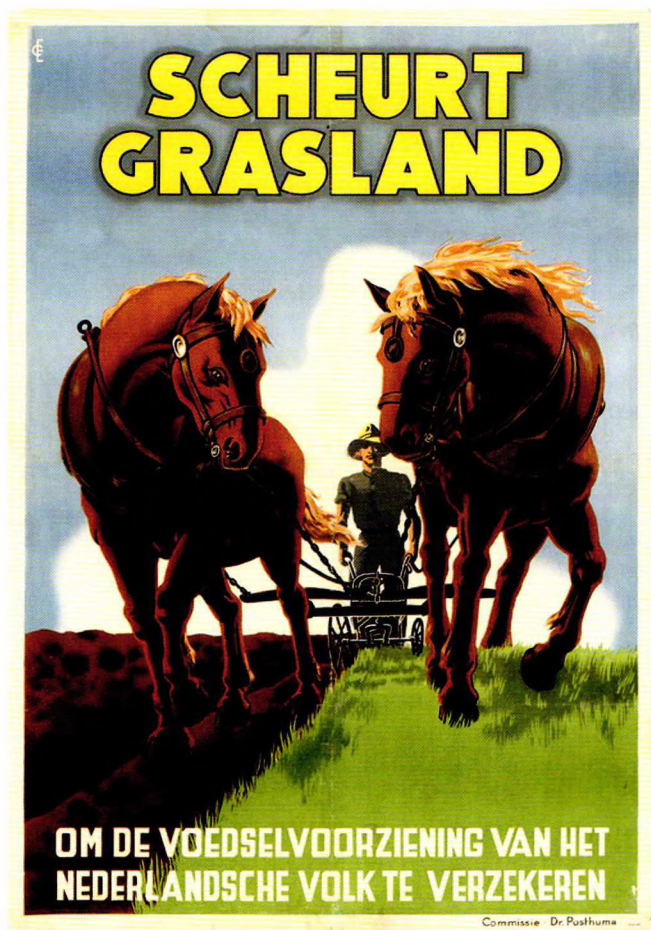
Fig. 13. Registrerede antal tilfælde af kønssygdomme i Utrecht 1938-1945. Kilde: Boerema, *Medische ervaringen*, s. 472.

nationale statistik. Som konsekvens heraf påvirkede stigningen af kønssygdomme i Nederlandene uforholdsmæssigt meget de yngre kvinder, hvilket var en gruppe, der ikke i ligeså høj grad som de yngre mænd var repræsenteret blandt de indirekte civile tuberkulose dødsfald. Dette beviser dog ikke, at der ikke var sammenhæng mellem tuberkulose og kønssygdomme, men gør det højst usandsynligt, at følgerne af kønssygdommene var særlig omfattende.

Ernæring og immunitet

Tilbage står ernæringen som en forklaring, der er støttet af uimodståelige indirekte beviser. Stigningen i den nederlandske dødelighed faldt sammen med en radikal kostændring, mens hverken stigende dødelighed eller kostændringer opstod i Danmark. I både Tyskland og Storbritannien var der sammenfald mellem ændret kost og helbredsmæssige problemer under Den 1. Verdenskrig – og igen i Tyskland fra 1933. Sammenfald betyder dog ikke nødvendigvis en årsagsbestemt sammenhæng. Ved første øjekast ser der ikke ud til at have været noget galt med krigsårenes nederlandske kost. Den tidligere nævnte historiker Klemann fastholder faktisk, at ud fra et strengt biologisk perspektiv var den ændrede kost under besættelsen en forbedring og ikke et tilbageslag.³² For at give et samtidigt eksempel, så skrev en leder af et plejehjem entusiastisk til

Fig. 14. Scheurt grasland, pløj græsarealerne op, lød opfordringen. Plakat fra 1940, fremstillet af Posthumus Kommissionen og kampagnen for omstilling af landbruget i Nederlandene. Kilde: Det Hollandske Institut for Krigsdokumentation.

det nederlandske fødevaredepartement, at hjertepatienterne nød godt af den kostomlægning, de var blevet påtvunget.³³ Der kan ikke være tvivl om, at førkrigstidens kost havde været alt for righoldig og for fedt efter enhver ernæringsmæssig standard. Den mere magre kost under krigsårene ser ud til at passe perfekt til moderne kostråd, eftersom den var rig på fibre, lav på fedt, sikrede et højt indtag af grøntsager og indeholdt meget få mættede fedtstoffer. Kosten var yderligere kvantitativ rigelig; voksne hollændere, i det mindste frem til sultens vinter, siges at have indtaget en kost, der kaloriemæssigt lå i tråd med nutidens kostråd.³⁴

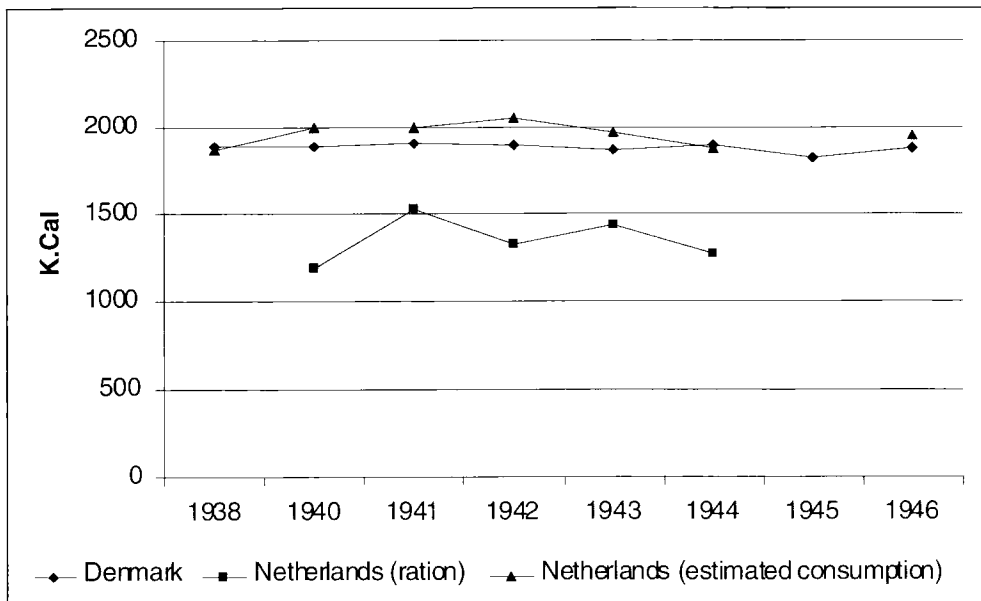

Fig. 15. Kalorier i den nederlandske og danske kost per indbygger 1938-1947. Vegetabiliske fødevarer. Kilder: Landbrugsstatistik 1945. Landbrug, Havebrug, Skovbrug m.v. Danmarks Statistik; CBS, Maandskriften, Sociaal -Economische kroniek; Klemann, Nederland; Kalorieværdierne er hentet fra: Trienekens, Tussen ons volk en de honger, tabel LX & LXI. Estimeret forbrug inkluderer for Nederlandenes vedkommende estimeret omfang af varer fra det sorte marked. Hein Klemann og Mogens Rostgaard Nissen har venligst stillet data til rådighed for denne rekonstruktion.

Denne type kostoplægning var faktisk typisk for hele Europa, både under Den 1. og Den 2. Verdenskrig. Europa var nettoimportør af landbrugsprodukter som vegetabiliske olier og foder, og der opdrættedes kvæg, som blev opfodret med importerede produkter. Den kødfulde og fedtholdige kost, der normalt blev indtaget i Europa, var i konsekvens heraf afhængig af adgangen til oversøiske leverandører, især fra Amerika og tropiske kolonier. De to verdenskrige afskar de fleste europæiske lande helt eller delvist fra den globale økonomi og forårsagede uundgåeligt store forandringer i de europæiske forbrugeres fødevaremønstre. I lande som Tyskland og især det besatte Nederlandene, der under normale omstændigheder ikke kunne brødføde sin egen befolkning, forsvandt flere af de importafhængige produkter inden for mejerivarer, kød og æg til fordel for kornvarer, bælgfrugter og kartofler – produkter, der kunne dyrkes i så store mængder på den tilgængelige jord, at befolkningen kunne ernæres

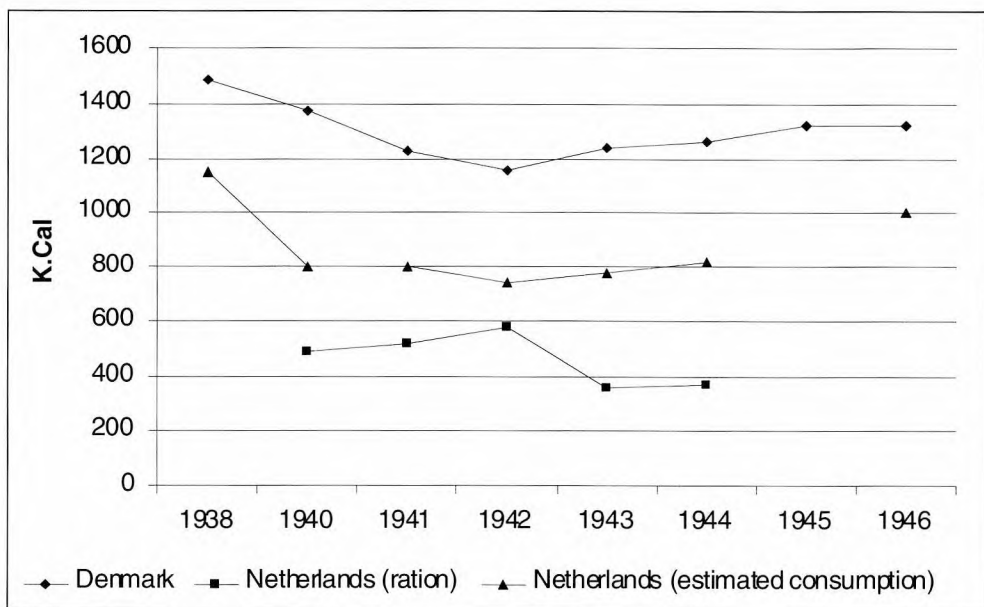

Fig. 16. Kalorier i den nederlandske og danske kost per indbygger 1938-1947. Animalske fødevarer. Kilde: som figur 15.

uden import. I ingen andre lande blev omlægningen af landbruget udført med så stor nidkærhed og med så stor professionalisme som i Nederlandene. I en hurtig og velforberedt aktion revolutioneredes den agrare sektor i det besatte Nederlandene; kvæg blev slagtet og jord omlagt fra græsning til afgrøder. Det var denne omlægning, der gjorde hollænderne i stand til at bibeholde en kvantitativ tilstrækkelig kost under besættelsen med undtagelse af den tidligere nævnte *sultens vinter*.³⁵

I Danmark var der ligeledes store bekymringer angående landbruget, og dramatiske forholdsregler hen mod en omlægning blev foretaget, men bekymringerne om produktionsniveauet var de fuldstændigt modsatte. Danmark producerede med lethed fødevarer nok til at brødføde sin egen befolkning, og der blev produceret så meget, at landet var økonomisk afhængig af den agrare eksport. Selv efter at kvægantallet var blevet reduceret, producerede landet et stort overskud af animalske fødevarer. Den danske regering havde i 1930'erne været dybt bekymret for, at et krigsudbrud kunne afskære landet fra Storbritannien, der var hovedaftageren af specielt smør og svinekød. Tyskland manglede imidlertid netop de produkter, som det danske landbrug pro-

ducerede i enorme mængder. Ikke desto mindre valgte Tyskland at bevare illusionen om, at Danmark var en selvstændig nation, der kun skulle eksportere de fødevarer, som den danske befolkning ikke selv konsumerede. På trods af, at den danske levestandard officielt ikke skulle overstige den tyske, så var den danske kost langt mere righoldig end den tyske, og var sandsynligvis den mest righoldige i hele Europa, inklusive de neutrale lande.³⁶

Som det kan ses ud fra den ovenstående graf, så ændredes den danske kost kun relativt lidt i besættelsesårene. Den samlede kalorieværdi i kosten faldt ud fra det mest dystre estimat med under 10%, hvilket ikke var et fald, der udgjorde nogen trussel mod den almene sundhedstilstand. Det var intet andet end en mindre nuance ud fra en gastronomisk synsvinkel. Den nederlandske kost afspejlede på den anden side de drastiske forandringer i landbruget. Den kost, der var til rådighed gennem det nederlandske rationeringssystem, havde ikke blot et lavere kalorieindhold end den danske kost, men var tilmed domineret af vegetabiliske fødevarer. Selv om illegalt producerede fødevarer tages med i betragtning, så var nedgangen i animalske fødevarer markant.

Man skal være klar over, at den ovenstående figur kun afspejler det gennemsnitlige forbrug per indbygger. I det danske tilfælde efterlod mængden og variationen af fødevarerne forbrugerne med rigeligt spillerum til at omstille kosten til deres smag og budget. En sådan tilpasning blev blandt embedsmænd set som en fare for befolkningens helbredstilstand. Muligheden for, at især fattige danske familier ikke kunne eller ville indtage en tilstrækkelig kost, fordi det lå uden for deres økonomiske rækkevidde, bekymrede de danske autoriteter. Til at overvåge især disse gruppers skæbne blev *Ernærings- og Husholdningsnævnet* nedsat. Dets medlemmer var eksperter på området. På trods af, at deres rapporter genlyder af bekymringer, fandt de kun få eller ringe data, der antydede, at de fattige danskeres ernæring var utilstrækkelig, eller at den i det hele taget afveg fra resten af befolkningens.³⁷

I modsætning hertil var indtaget af animalske fødevarer i Nederlandene stærkt relateret til indkomsten. *Polsscommissie*, der var en kommission af ernæringseksperter, fandt i sin undersøgelse af den nederlandske befolknings kost, at der var en stærk relation mellem kost og indkomst, især i de tidlige krigsår. Polsscommissie's observation var, selvfølgelig, i modsætning til teorien bag rationeringssystemet. Et mindre forbrug af animalske fødevarer, især af kød, end der blev taget hånd om gennem rationeringen, efterlod indlysende nok folk med kuponer i overskud. Som konsekvens heraf begyndte fattige husholdninger i byerne at bruge det sorte marked til at bytte kuponer til dyre fødevarer som kød mod selv at få kuponer til brød og især kartofler. Selv om sådanne byttehandler hjalp med til at hæve deres indkomster, så forskød det også kosten over mod vegetabiliske fødevarer. Deres lave indkomst forhindrede

dem også i at købe af den relativt store mængde tilgængeligt illegalt produceret kød, der stammede fra omlægningen af landbruget. I Danmark havde de fattige husholdninger kun i ringe omfang brug for at sælge deres ret til animalske fødevarer. Først og fremmest fordi billige svinekødsbaserede produkter – et biprodukt af landets massive svinekødsproduktion – både var til at få og til at betale, og desuden fordi kød i første omgang ikke blev rationeret gennem kuponer, og salg af kuponer var dermed umuliggjort.³⁸

Mikronæringsstoffernes revolution

Forandringer i hollændernes kost – som i forskellig grad gjaldt næsten alle i Europa på nær danskerne – kan have haft en langt større indflydelse på befolkningens helbredstilstand end tidligere formodet. Når vi sammenligner med det fødevareremønster, som i dag anbefales af både læger og myndigheder, så ser hollændernes kost under krigen ud til at have været en forbedring i forhold til førkrigstidens overforbrug. Danskernes kost under krigen, der indeholdt rigelige mængder af mættet fedt, ligner opskriften på fedme, åreforkalkning og sukkersyge og ikke en beskyttelse af den offentlige helbredstilstand. Man skal dog være meget forsigtig med at overføre nutidige – formodede eller virkelige – kostidealer til fortidens samfund. Den største helbredsrisiko for nutidens europæere er ikke-smitsomme sygdomme som kræft og hjertekarsygdomme, men det var ikke nødvendigvis tilfældet i de tidlige 1940'ere. Datidens mennesker levede i omgivelser med langt flere sygdomme, ikke mindst fordi brugen af antibiotika stadig var i sin vorden. I en tid, hvor smitsomme sygdomme stadig udgjorde en umiddelbar trussel mod livet, ville forsøg på at undgå nutidens store dræbere som hjertekarsygdomme sikkert have haft en lavere prioritet.

I de senere år har sammenhængen mellem kost og immunitet tiltrukket sig en del opmærksomhed fra ernæringseksperter og epidemiologer, specielt blandt de, der arbejder med udviklingslande. Flere af disse lande har i løbet af de sidst årtier gjort store fremskridt i udryddelsen af den kvantitative fejler-næring, der tidligere plagede dem. Den grønne revolution, der gjorde det muligt for bønderne at øge udbyttet af deres agre, har været medvirkende til denne udvikling ved effektivt at producere tilstrækkeligt med vegetabiliske fødevarer, så flere af landene stort set kan brødføde deres egen befolkning ved hjælp af indenlandsk produktion. På trods af det tilfredsstillende ved at udrydde sult på denne vis, så har forbedringerne af den almene helbredstilstand i mange tilfælde været skuffende. Specielt er tilfældene af smitsomme sygdomme i mange tilfælde forblevet høje.³⁹

Det ernæringsproblem, der er årsag til mange af de helbredsmæssige problemer, som stadig hersker i mange af udviklingslandene, har vist sig at være

en mangel på mikronæringsstoffer. På trods af, at sult er blevet udryddet i de fleste udviklingslande, så efterlader indtagelsen af en række næringsstoffer meget at ønske. Mange af disse så som jern, zink, selen, vitamin A, vitamin B6, vitamin B12 og formentlig flere andre, er svære – og i nogle tilfælde umulige – at optage fra vegetabiliske fødevarer. Da disse mikronæringsstoffer er uundværlige for børns vækst, indlæring og immunforsvar, er den relativt lave indtagelse af animalske fødevarer direkte relateret til et svækket immunsystem og relativt mange tilfælde af smitsomme sygdomme og høj børnedødelighed. Mangel på mikronæringsstoffer – især vitamin A – hos ammende kvinder leder endvidere til et lavere indhold af disse næringsstoffer i modermælken, så også nyfødte er ret drastisk påvirkede. Selv en mindre mangel på mikronæringsstoffer har katastrofale konsekvenser for børns helbredstilstand og overlevelsessevne, hvilket er blevet tydeligt gennem de sidste par år. Dette har resulteret i drastiske forandringer af politikker for økonomisk udvikling og almen helbredstilstand. Unicef-rapporten *Vitamin and Mineral Deficiency, a Global Progress Report* fra 2003, blot for at give et eksempel, skitserer ikke blot de enorme problemer med mangel på mikronæringsstoffer, men udpeger også fødevarerforbedring som en nødvendig hovedprioritet med henblik på menneskehedens udvikling i det kommende tiår. Andre internationale organisationer har på samme måde rettet både deres opmærksomhed og store dele af deres budgetter mod at afhjælpe fejlnæring via mikronæringsstofferne, hvilket er anslået til årligt at dræbe flere millioner mennesker, hvoraf de fleste er børn i udviklingslande.⁴⁰

Men hvad kan nye syn på manglende mikronæringsstoffer gøre for at forklare de sundhedsproblemer, som hollænderne oplevede under Den 2. Verdenskrig? Der er enorme forskelle mellem nutidens udviklingslande og det besatte Nederland. Ikke alene de relativt fredfyldte omstændigheder, der hersker i de fleste udviklingslande, men også fraværet af rationeringer, det meget anderledes klima og flere andre fundamentale forskelle i forhold til besættelsestidens Nederland er tydelige. Også sygdomsmiljøet i 1940'ernes Nederlandene var temmelig forskelligt, specielt fordi mange udviklingslande i dag kæmper med en sygdom, nemlig aids, som ikke engang eksisterede under Den 2. Verdenskrig. Når det er sagt, og på trods af alle disse forskelle, så har både de observerede helbreds-fænomener og de ændrede kostvaner mere end blot en forbigående lighed med, hvad der gennemlevs i flere af nutidens udviklingslande. Desuden, som vist i det foregående, bidrager andre årsagsforklaringer kun lidt eller intet til forklaring af den bemærkelsesværdige forskel mellem Danmark og Nederlandene, eller for den sags skyld mellem Danmark og Tyskland.

Hvis, som det ser ud til, den mystiske stigning i specielt børnedødeligheden i Nederlandene faktisk var resultatet af en kraftig nedgang i indtagelsen af

mikronæringsstoffer som følge af et lavere forbrug af animalske fødevarer, så kaster det muligvis også lys over andre observerede fænomener. Der er for eksempel en stærk sammenhæng mellem hæmmet vækst og mangel på mikronæringsstoffer, hvilket passer utroligt godt til de observationer, der blev gjort under krigen. Børns hæmmede vækst er blevet beskrevet af både Baten og Wagner og af Leitch i både Tyskland og Storbritannien, og det stemmer godt overens med skiftet mod en meget vegetabilsk baseret kost. For at nå varige konklusioner vedrørende den forringede helbredstilstand og tabet af menneskeliv som følge af de begrænsede økonomiske muligheder igennem krigsårene, er yderligere forskning bestemt nødvendig.

Konklusion

På trods af, at mange faktorer påvirkede det ændrede dødelighedsmønster i Nederlandene, kan kun få af disse forklare det faktum, at en sådan ændring ikke fandt sted i Danmark. Tværtimod oplevede begge lande en nedgang i levestandarden, som førte til en større spredning af smitsomme sygdomme. Danmark undgik imidlertid de katastrofale følger, den ellers ensartede udvikling havde for nyfødtes, børns og de voksnes helbred i Nederlandene, fordi danskernes immunforsvar var mærkbart bedre. Den ernæringsrige og udpræget animalske kost, der var almindelig i Danmark, havde afgørende betydning for bevarelsen af en høj grad af immunitet overfor smitsomme sygdomme, og det er på dette punkt, at den afgørende forskel i forhold til Nederlandene ligger.

Litteratur og kilder

- H.K.G. Bartstra, »Neurologie en Psychiatrie«, Boerema (red.), *Medische Ervaringen in Nederland tijdens de bezetting 1940-1945*, Groningen 1947.
- J. Baten og A. Wagner, »Autarchy, market disintegration, and health: the mortality and nutritional crisis in nazi germany, 1933-1937«, *Economics and Human Biology*, 2001.
- M. Bossenbroek, *De Meelstreep: Terugkeer en Opvang na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2001.
- Centraal Bureau voor Statistiek (CBS, The Hague), *Maandschrift*.— flere årgange.
- C. Bundgård Christensen, N. Bo Poulsen og P. Scharff Smith, *Dansk arbejde, tysk befæstningsanlæg*, København 1995.
- C. Bundgård Christensen, *Den Sorte Børs: Fra Besættelsen til Efterkrigstid*, København 2003.
- E.L. Corbett, C.J. Watt, N. Walker, D. Maher, B.G. Williams, M.C. Raviglione, C. Dye, »The Growing Burden of Tuberculosis: Global Trends and Interactions with the HIV Epidemic«, *Archives of Internal Medicine*, 2003.

- V. Curtis, S. Cairncross, R. Yonli. »Review: Domestic hygiene and diarrhoea-pinning the problem«, *Tropical Medicine and International Health*, 2000.
- M.W. Demment, M.M. Young, R.L. Sensenig, »Providing Micronutrients through Food-Based Solutions: A Key to Human and National Development«, *Journal of Nutrition*, November 2003.
- P.H.C. Eilers, og M.W. Borgdorff, »Analysis of TB mortality Patterns in The Netherlands in the First Half of the Twentieth Century«. Upubliceret.
- P. Evans, F.Hucklebridge og A. Clow, *Mind, Immunity and Health: the science of psychoneuroimmunology*, London 2000.
- S. Jensen, *Levevilkår under Besættelsen*, København 1972.
- H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948: Economie en Samenleving in Jaren van Oorlog en Bezetting*, Amsterdam 2002.
- KNCV Tuberculosis Fund.
- I. Leitch, »Growth and health« genoptrykt i *International Journal of Epidemiology*. 2001.
- N.J.D. Nagelkerke, S.J. de Vlas, K.S. MacDonald, H.L. Rieder, »Tuberculosis and sexually transmitted infections«, *Emerging Infectious Diseases*, 2004.
- Nationaal Archief (The Hague) Archief RBVVO, *Weekverslagen*.
- Mogens Rostgaard Nissen, *Produktions- und Lieferfreudigkeit: Landbruget under den Tyske Besættelse*. Upubliceret Ph.D.-afhandling, Syddansk Universitet, Danmark 2004.
- M.R. Smallman-Raynor og A.D. Cliff, *War Epidemics: Diseases in in Military Conflict and Civil Strife, 1850-2000*, Oxford 2004.
- Red Cross, Onderzoek naar Sociale en Hygienische Toestanden in het Westen des Lands (Udateret rapport, The Netherlands Institute for War Documentation).
- Rigsarkivet (København), *Direktoratet for Vareforsyning, Ernærings- og Hus-holdningsnævnet*.
- Rigsarkivet (København), *Direktoratet for vareforsyning, Brændselsnævnet*.
- T. Stræde, »Arbejderbevægelsen og Tysklandarbejdere«, *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*, 1994.
- Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, Utrecht 1985.
- Unicef, *Vitamin and Mineral Deficiency, A Global Progress Report*, 2003.
- Unilever Historical Archive, Rotterdam, HA 71 0970.
- United Nations, *Post-war Shortages of Food and Coal*, New York 1948.
- N. Williams, »Death in its season; class, environment and mortality of infants in nineteenth century Sheffield«, *Journal of the Social History of Medicine*, 1992.
- J.J. Zoon, »Huid en geslachtsziekten«, *Boerema Medische ervaringen*.

Noter

1. Forfatteren takker for kommentarer modtaget ved et møde i *KNCV Tuberculosis Fund*, The Hague, *CONIH-konferencen* i Esbjerg, juni 2004, et seminar ved *The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure*, oktober 2004, samt for kommentarer fra Anne Hardy, *The Wellcome Centre for the History of Medicine* og dr. Gerard Trienekens, Utrecht University. – Artiklen er oversat fra engelsk af Landbohistorisk Tidsskrifts redaktion.
2. M.R. Smallman-Raynor og A.D. Cliff, 2004.
3. I. Leitch, 2001 s. 212-216.
4. J. Baten og A. Wagner, 2001, s. 1-28.
5. Rigsarkivet (København), *Direktoratet for Vareforsyning, Ernærings- og Husholdningsnævnet*.
6. Smallman-Raynor og Cliff, 2004 s. 231.
7. Trienekens, 1985.
8. H.A.M. Klemann, 2002.
9. Smallman-Raynor og Cliff, 2004 s. 238.
10. T. Stræde, 1994 s. 159-188.
11. C. Bundgård Christensen, N. Bo Poulsen og P. Scharff Smith, 1995.
12. S. Jensen, 1972; Stræde, 1994; Bundgård Christensen, Bo Poulsen and Scharff Smith, 1995.
13. M. Bossenbroek, 2001.
14. Unilever Historical Archive, Rotterdam, HA 71 0970.
15. Red Cross.
16. Ibidem. Se også Centraal Bureau voor Statistiek, *Maandschrift*.
17. Dataene er venligst stillet til rådighed af *KNCV Tuberculosis Fund*, The Hague. Kontakt gerne forfattere for at få oplysningerne.
18. V. Curtis, S. Cairncross, R. Yonli, 2000 s. 22-32.
19. N. Williams, 1992 s. 71-92.
20. Klemann, s. 473; Trienekens, s. 392; Rigsarkivet (København), *Direktoratet for vareforsyning, Brændselsnævnet*; C. Bundgård Christensen, 2003 s. 158-159.
21. United Nations, 1948 s. 21.
22. Bundgård Christensen, 2003 s. 60 og 95.
23. Klemann, s. 542.
24. Mogens Rostgaard Nissen, 2004.
25. Bundgård Christensen, 2003 s. 157.
26. E.L. Corbett, C.J. Watt, N. Walker, D. Maher, B.G. Williams, M.C. Raviglione, C. Dye, 2003 s. 1009-1021.
27. H.K.G. Bartstra, 1947 s. 43-68.

28. P. Evans, F.Hucklebridge og A. Clow, 2000.
29. J.J. Zoon, s. 467-481.
30. N.J.D. Nagelkerke, S.J. de Vlas, K.S. MacDonald, H.L. Rieder, 2004.
31. P.H.C. Eilers, og M.W. Borgdorff.
32. Klemann, s. 454.
33. Nationaal Archief (The Hague).
34. Klemann, s. 460.
35. Trienekens.
36. Mogens Rostgaard Nissen, 2004.
37. Rigsarkivet, *Direktorat for Vareforsyning; Ernærings og Husholdningsnævnet*
38. Ibid., Bundgård Christensen, 2003 s. 60.
39. Omfanget af litteratur der beskæftiger sig med det delvise skifte fra at bekæmpe kvantitativ hungersnød til at bekæmpe den såkaldte gemte hungersnød er enorm og stiger hurtigt. En af de mange udgivelser om emnet, og som er til rådighed på internettet, er M.W. Demment, M.M.Young, R.L. Sensenig, 2003.
40. Unicef, 2003.

Forfatter

Ralf Futselaar (f. 1976) er økonomisk historiker med uddannelse fra Groningen Universitet, Nederlandene og University College Cork, Irland. Han har siden 2001 været ansat som forskningsassistent ved Det Hollandske Institut for Krigsdokumentation, og har siden 2004 blandt andet også arbejdet som lektor i økonomi og historie ved Utrecht Universitet. Ralf Futselaar har skrevet en sammenlignende afhandling om nederlandske og danske levevilkår under Den 2. Verdenskrig og om moderne hollandsk historie. I samarbejde med Claus Bundgård Christensen har han skrevet om sortbørskriminalitet i Holland og Danmark.